

Η ΜΕΤΑΞΥ ΚΑΤΑΛΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΟΥ ΔΟΥΚΟΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΜΑΧΗ (1311)

Αἰῶνες εἶχον διαρρέουσι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ στρατηγικώτερον σημεῖον τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶχε γνωρίσει τὴν δόξαν τῆς νίκης, ἀλλ' ἐν ταύτῳ καὶ τὴν φοβικὴν τῆς σφαγῆς καὶ τοῦ ὀλέθρου. Ἐκεῖ που παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ ὀφιοειδῶς καὶ βραδέως πρὸς τὴν θάλασσαν κατοχομένου Σπερχειοῦ τὰ ὄπλα τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, ἀνταξίου στρατηγοῦ τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, κατὰ τὸ 996 συνέτριψαν τὴν μεγαλαυχίαν τοῦ ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων, τοῦ τρομεροῦ ἐκείνου Σαμουήλ. Εὐρίσκεται δὲ ἡ θέσις ἐκείνη ὀλίγον ἀνωτέρω τῆς τῶν Θερμοπυλῶν. Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν ἀπεκρούσθησαν οἱ Γαλάται τοῦ Βρέννου, ἐνῶ ὁ ἴδιος εὗρε τὸν θάνατον. Ἐκεῖ, ἐὰν ὁ Λέων Σγουρὸς διεπνέετο ὑπὸ μεγαλυτέρου πολεμικοῦ μένουσ καὶ ὑπὸ μικροτέρας διακατείχεται προσηλώσεως εἰς τὰ στενὰ τοπικῶς καὶ πολιτικῶς συμφέροντά του, θὰ ἐπανελαμβάνοντο ἀρχομένου τοῦ 13ου αἰῶνος πολεμικαὶ σκηναὶ ἀντάξια τῆς ἱστορίας τοῦ τοπίου. Αἰὼν δὲ μόλις εἶχε διαρρέουσι ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης Βονιφάτιος ὁ Μομφερατικός σπεύδων πρὸς Νότον, ἵνα ἐδραιώσῃ τὸ κράτος του ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐπιδικασθῆ εἰς αὐτόν, εἶχε διαπιστώσει τὴν στρατηγικότητα τῆς περιοχῆς καὶ εἶχε προβῆ εἰς τὴν σύστασιν τῆς μαρκιωνείας τῆς Βοδονίτζης καὶ εἰς τὴν τῆς βαρωνείας τῶν Σαλώνων. Τῶν γεγονότων τοῦ 1204 συνέπεια ἦτο νὰ γνωρίσῃ ἡ κυρίως Ἑλλάς, ὕστερα ἀπὸ αἰῶνων παρέλευσιν, ἔντονον πολιτικὸν βίον, ἔστω καὶ ἐὰν οὗτος δὲν ἦτο ἑλληνικός. Εἰς τὴν χειρόνησον τῆς Ἀττικοβοιωτίας καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον εἶχον συγκροτηθῆ τὰ ἀξιολογώτερα φραγκικὰ κράτη τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ὅπως τῶν παλαιῶν ἐκείνων κρατῶν, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης, ἡ ἱστορία συνδέεται στενῶς μὲ τὴν περιοχὴν τῶν Θερμοπυλῶν, αἱ ὁποῖαι, ὡς γνωστόν, ἀποτελοῦν τὰς πύλας τῆς Ν. Ἑλλάδος, οὕτω καὶ τῶν φραγκικῶν, ἦτοι τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας.

Μετὰ παρέλευσιν δεκαεξ καὶ ἡμισυ αἰῶνων ἔλαβε καὶ πάλιν χώραν γεγονὸς εἰς ἔγγυς τοῦ Κηφισσοῦ ποταμοῦ πεδῖον, τὸ ὁποῖον ὅπως ἐκείνο τοῦ 338 π.Χ. συνεχίνησε βαθύτατα τοὺς συγχρόνους καὶ τὸ ὁποῖον ἔκρινε τὴν τύχην τῆς νοτίου Ἑλλάδος ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως. Πρόκειται περὶ τῆς ὡς μάχης τοῦ Κηφισσοῦ γνωστῆς ἐκείνης μεταξὺ τῶν Φράγκων τῆς Ἑλλάδος

καὶ τῶν ἀπὸ Βορρᾶ κατεροχομένων Καταλανῶν. Ἡ μάχη ἐκείνη φέρει καὶ ἕτερον κοινὸν πρὸς τὸ τῆς μάχης τῆς Χαιρωνείας γνώρισμα. Εἶναι δὲ τοῦτο ἢ μέχρις ἑνὸς σχεδὸν πτῶσις ἐπιλέκτων ἀνδρῶν. Πρὸς τοὺς τριακοσίους τοῦ ἱεροῦ λόχου τῶν Θηβαίων, οἱ ὅποιοι μέχρις ἑνὸς χωρὶς οὔτε βῆμα νὰ υποχωρήσουν ἀγωνιζόμενοι ἔπεσον, ἐπιτρέπεται νὰ παραβληθοῦν οἱ ἐπίλεκτοι τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Φράγκοι ἱππῶται, οἱ ὅποιοι καὶ αὐτοὶ πλὴν δύο κατὰ τὰ λεγόμενα συγχρόνου συγγραφέως ἔπεσον¹. Μεταξὺ ὅμως τῶν δύο συμβάντων, τὰ ὅποια κυρίως γεωγραφικῶς συνδέονται πρὸς ἄλληλα, ὑπάρχει σοβαρωτάτη ἠθικὸν περιεχομένον διαφορὰ. Ὁ θάνατος τῶν τριακοσίων τοῦ ἱεροῦ λόχου τῶν Θηβαίων ἀπέβη σύμβολον διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἐνῶ ὁ τῶν Φράγκων ἱπποτῶν παρέμεινε ἀπλοῦν αἵματηρὸν ἐπεισόδιον τῶν ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν ἀγῶνων τῶν τυχοδιωκτῶν τῆς Δύσεως.

Ὁ λέων τῆς Χαιρωνείας, ὁ εἰς μνήμην τῶν πεσόντων ἱερολοχιτῶν ἀνεγερθεὶς, καθορίζει τὸ πεδίον τῆς μάχης τοῦ 338. Τὰ τελευταῖα εὐρήματα τῆς ἀρχαιολογικῆς σκαπάνης καθώρισαν τὸ πεδίον τῆς μάχης τοῦ 480. Ποῖον ὅμως τὸ πεδίον τῆς μάχης τοῦ Κηφισσοῦ τοῦ ἔτους 1311; Ἴδου τὸ θέμα μας. Ἐπελέξαμεν δὲ τοῦτο καθόσον οἱ μέχρι σήμερον περὶ τῆς μάχης διαλαβόντες, καὶ δὲν εἶναι ὀλίγοι², δὲν φέρονται συμφωνοῦντες. Σπεύδομεν δ' ἐξ ὑπαρχῆς νὰ δηλώσωμεν ὅτι, ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τοπίου θὰ γίνῃ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχαιολογικῶν στοιχείων, ὅχι ὅμως τῶν συνήθων τῆς ἀρχαιολογικῆς σκαπάνης, ἀλλ' ἐκείνων τῶν ὁποίων κατὰ καιροὺς καὶ συμπτωματικῶς ἐγένετο χρῆσις, ἀπὸ τινων δὲ δεκαετηρίδων ἐξαίρεται ἡ σημασία των διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν. Ταῦτα δὲ εἶναι τὰ τοπωνύμια. Ἡ ἀποδεικτικὴ διὰ τὴν ἱστορίαν σημασία τῶν τοπωνυμίων ἔχει μέχρι τοῦδε ἐξαρθῆ ἑπανελημμένως, ὡς ἐπίσης ἑπανελημμένως ἔχει γίνεαι χρῆσις τοπωνυμικῶν στοιχείων δι' ἀνάλογον πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν. Προσεφύγομεν δὲ εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ νέου τούτου ἀρχαιολογικοῦ στοιχείου, τῶν τοπωνυμίων, διότι καὶ αἱ παραδίδουσαι τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο σύγχρονοι ἱστορικαὶ πηγαὶ δὲν εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν, σαφεῖς. Αἱ πηγαὶ αὗται εἶναι ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς³ καὶ ὁ Μουντιάνεο⁴, διὰ νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν μνειάν τῶν σημαντικωτέρων. Οὔτε ὅμως ὁ πρῶτος, οὔτε ὁ δεύτερος ἔζησαν τὸ δῶμα τῆς παρὰ τὸν Κηφισσοῦν συντριβῆς τῆς ὑπερηφάνου δυνάμεως τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν ἐκ τοῦ πλησίον. Ὁ μὲν Ν. Γρηγορᾶς, διὰ νὰ ἀντιπαρέλθωμεν τὸ γεγονὸς ὅτι ὅταν μὲν ἐλάμβανε χώραν

¹ R a m o n M u n t a n e r, Chronique, ἔκδ. J. A. Buchon (Collection des Chroniques nationales françaises, τ. V - VI), Paris 1827, κεφ. 240 (σ. 253).

² Ὁ τελευταῖος περὶ τῆς μάχης διαλαβὼν εἶναι ὁ K. Setton, Catalan domination of Athens 1311 - 1388 (εἰς τὴν σειρὰν The Mediaeval Academy of America), Cambridge, Mass. 1948, ὅπου (σ. 7 - 12) ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

³ Νικηφόρο Γρηγορᾶ, Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι ΚΔ', ἔκδ. Βόννης 1829.

⁴ Ἐνθ' ἄνωτ.

ἡ σύγκρουσις αὐτὸς ἦτο μόλις δεκαπενταετής, ὅταν δὲ ἔγραφεν ἐτέλει ὑπὸ δυσμενεῖς συνθήκας¹, ἔζη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐνῶ ὁ Μουντάνερ εἶχεν ἦδη πρὸ τῆς μάχης ἐγκαταλείψει τὴν Ἑλλάδα, ἐπανελθὼν εἰς τὴν Δύσιν².

Ἄλλ' ὅς ἴδωμεν ἐκ τοῦ πλησίον καὶ ἐν συντομίᾳ τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων τὰ ὁποῖα ὠδήγησαν εἰς τὴν σφαγὴν παρὰ τὸν Κηφισόν³.

* * *

Ὅταν μετὰ δύο ὄλων ἐτῶν καταδρομὰς ἀνὰ τὴν παραλιακὴν καὶ μεσόγειον Θράκην οἱ Καταλανοὶ ἔκριναν, ὅτι ἡ χώρα ἐκείνη δὲν παρεῖχε πλέον σοβαρὰς δυνατοτήτας λείας καὶ αἰχμαλωσίας, ἀπεφάσισαν νὰ μετακινήθωσιν πρὸς δυσμὰς. Ἀπέβλεπον κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ν. Γρηγορᾶ⁴ εἰς τὴν λείαν, ταυτοχρόνως ὁμως καὶ εἰς ἀναζητήσιν καταλλήλου τόπου πρὸς μόνιμον ἐγκατάστασίν των. Ἐπικειμένου τοῦ χειμῶνος τοῦ ἔτους 1307 εἰσέβαλον εἰς τὴν Μακεδονίαν πορευθέντες κατὰ μῆκος τῶν ἁκτῶν τοῦ βορείου Αἰγαίου. «Κἀκεῖ, τὰ πλεῖστα καταστρεψάμενοι καὶ πολλῆς ἑαυτοῦς τῆς ἐκ τῶν λαφύρων ἐμπλήσαντες ὠφελείας στρατοπεδεύουσι περὶ τὴν Κασσανδρεϊάν»⁵. Ἡ περιοχὴ τῆς Κασσάνδρας εἶναι λόγῳ κλίματος πλέον ἢ κατάλληλος πρὸς παραχείμασιν. Ἐκεῖ περιχαρακωθέντες ἀπεσκόπουσιν ἐρχομένης τῆς Ἀνοιξέως νὰ ἐπέλθουν ἐναντίον τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσος τῆς ὁποίας τὰ πλούτη ὡς καὶ αἱ ἐν αὐτῇ τότε διατρίβουσαι δύο αὐτοκράτειραι, Ἐιρήνη, σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, καὶ Μαρία, σύζυγος τοῦ υἱοῦ ἐκείνου καὶ συναυτοκράτορος Μιχαήλ, ἀπετέλουν ἀκατανίκητον δέλεαρ. Αἱ ἔναντι τῆς Μακεδονίας διαθέσεις τῶν Καταλανῶν προβάλλον ἄνευ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς σφραγίδος των «Στρατιὰ τῶν Φράγκων τῶν ἀρχόντων τοῦ βασιλείου τῆς Μακεδονίας»⁶. Ἀναμφιβόλως οὗτοι ἀπέβλεψαν εἰς ἀναβίωσιν τοῦ πρὸ αἰῶνος σχεδὸν συγκροτηθέντος καὶ ταχέως ἐκλιπόντος κράτους τοῦ Βονιφατίου τοῦ Μομφερρατικοῦ.

Πράγματι οἱ Καταλανοὶ μὲ τὴν ἔλευσιν τῆς ἀνοιξέως τοῦ ἔτους 1308

¹ Πρβλ. K r u m b a c h e r, B L G², σ. 295.

² Οἷτος εἶχεν ἀναχωρήσει πρὸ τοῦ 1308. Ἰδ. B u c h o n, Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle, Paris 1840, σ. LVII.

³ Διὰ τὴν ἀλληλουχίαν τῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θεσσαλίᾳ γεγονότων ἰδ. R u b i ó y L i u c h, La compagnie Catalane sous le commandement de Thibaut de Cheroy (Campagnes de Macédoine et de Thessalie 1307 - 1310), traduit du Catalan par G. P. Cicellis, Athènes 1955. Ἐδημοσιεύθη ἐν L' Hellénisme Contemporain 2ème Série, 8ème année, fasc. 4 - 6, 9ème année fasc. 1.

⁴ Ἐνθ' ἀνωτ., VII 6, σ. 244, 21 ἔξ.

⁵ Ἐνθ' ἀνωτ., VII 6, σ. 245, 9 ἔξ.

⁶ Οὗ. Μίλλερ, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204 - 1566), μτφρ. Σπ. Λάμπρου, Ἀθήναι 1909 - 1910, σ. 305 καὶ 310.

ἐγκατέλειψαν τὸ στρατόπεδον τῆς Κασσανδρείας. Ἐνωρὶς ὅμως διεπίστωσαν, ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἦσαν ὡς τὰ ἐπεθύμουν. Ὁ αὐτοκράτωρ κατὰ τὴν διαρκείαν τοῦ χειμῶνος εἶχε λάβει μέτρα τοιαῦτα ὥστε ἡ θέσις των ἐν Μακεδονίᾳ νὰ ἀποβῆ δυσχερής. Ἀναδιωργάνωσε τὴν ἀμυναν τῶν πόλεων τῆς μακεδονικῆς ὑπαίθρου, διέταξεν ὅπως ἄνθρωποι καὶ κτήνη καταφύγουν ἐντὸς τῶν τειχῶν γειτονικῶν πόλεων, καὶ γενικῶς τὴν ἐρήμωσιν τῆς ὑπαίθρου χώρας παντὸς ἀγαθοῦ. Τέλος φοβούμενος ἀναστροφὴν τῶν Καταλανῶν πρὸς τὴν Θράκην, ἀπέφραξε τὴν ἀπὸ Μακεδονίας πρὸς αὐτὴν δίοδον διατάξας τὴν ἀνέγερσιν τείχους παρὰ τὴν Χρυσούπολιν (Καβάλαν), καθέτου ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας οδοῦ¹. Ὁ πλανήτης, ὡς τοῦτον ὀνομάζει ὁ Γρηγορᾶς, στρατὸς ἐκεῖνος δὲν πιέζεται μόνον ὑπὸ τῆς πείνης, ἀλλὰ κατατρούχεται καὶ ὑπὸ τοῦ φόβου, ὅτι ἦτο δυνατόν ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου, ὁ σεβαστοκράτωρ τῶν Νέων Πατρῶν καὶ ὁ ἡγεμὼν τῶν Σέρβων, ὑποψιαζόμενοι κερχωρισμένως ἐναντίον των ἐπίθεσιν τῶν Καταλανῶν, νὰ συνασπισθοῦν εἰς κοινὸν ἐναντίον των ἀγῶνα. Πρὶν ἢ εἶναι ἀργὰ ἐστράφησαν πρὸς τὴν προσιωτέραν δι' αὐτοὺς ὁδόν. Ἦτο δὲ αὕτη ἡ πρὸς νότον, πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, διανοιγομένη. Ἀπέβλεψαν εἰς τὴν κατάκτησιν τῆς πλουσίας εἰς τροφίμα Θεσσαλίας εἶτε καί τινος νοτιωτέρας περιοχῆς, ὅπου ἐγκαθιστάμενοι θὰ ἔθετον τέρμα εἰς τὸν πλάνητα βίον των ἢ καὶ ἀπὸ ὅπου θὰ ἐπετύγχανον ἐπάνοδον εἰς τὰς ἐστίας των, ἀφοῦ προηγουμένως θὰ συνεβάλλοντο μὲ μίαν τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, τὴν Βενετιάν ἢ τὴν Γενουήν. Ἄλλως τε μὲ αὐτοὺς διατριβόντας ἐν Κασσανδρείᾳ ἦλθεν εἰς διαπραγματεύσεις ὁ μέγας δούξ τῶν Ἀθηνῶν Γουτῆδων Β' Δελαρός, δι' ἀπὸ κοινοῦ ἀγῶνα πρὸς ἀνάκτησιν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ δικαιομάτων ἐκεῖνου².

Τὸν χειμῶνα τοῦ 1308 πρὸς τὸ 1309 οἱ Καταλανοὶ διήλθον ἐστρατοπεδευμένοι εἰς σημεῖον ἐγγὺς τῶν πρὸς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον προσβάσεων τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Ὀσσης. Ἡ δὲ διαρπαγὴ τῆς πέριξ περιοχῆς παρέσχεν εἰς ἐκείνους τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα. Τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1309 εἰσέβαλον διὰ τῆς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν εἰς τὸν ἑλληνικὸν σιτοβολῶνα, τὴν Θεσσαλίαν, χωρὶς νὰ συναντήσουν ἀντίστασιν. Τοῦτο δὲ διότι τότε ἡ Θεσσαλία ἀνῆκεν εἰς τὸν νεαρὸν καὶ ἀσθενικὸν σεβαστοκράτορα τῶν Νέων Πατρῶν Ἰωάννην Β' Ἀγγελον (1303-1318). Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ ἔτους ἐκεῖνου καὶ τὸ μέχρι τῆς ἀνοίξεως τοῦ ἐπομένου ἔτους (1310) διάστημα οἱ Καταλανοὶ κατηνάλωσαν ἐν Θεσσαλίᾳ «δηοῦντες καὶ διαφθειρόντες ὅσα μὴ ἐντὸς τειχῶν ἦσαν»³. Παρὰ τὴν τελευταίαν ταύτην μαρτυρίαν τοῦ Γρηγορᾶ φαίνεται ὅτι τὰ πρά-

¹ Ν. Γρηγορᾶ, ἐνθ' ἄνωτ., VII 6, σ. 246, 1 ἐξ.

² Muntaner, ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 240, σ. 250. Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στ. 7274 ἐξ. (ἔκδ. John Schmitt, London 1904).

³ Ν. Γρηγορᾶ, ἐνθ' ἄνωτ., VII 7, σ. 249, 10.

γματα δὲν ἐξειλίχθησαν κατὰ τρόπον ἀμέτοχον κινδύνων καὶ δοκιμασιῶν καὶ δι' αὐτοὺς τοὺς εἰσβολεῖς. Οἱ τοῦ δουκάτου τῶν Νέων Πατρῶν, ἀδυνατοῦντες οἱ ἴδιοι νὰ ἐμποδίσουν ἀποτελεσματικῶς τοὺς Καταλανοὺς εἰς τὸ ἔργον τῶν τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς διαρπαγῆς, ἀπηυθύνθησαν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ζητοῦντες βοήθειαν¹. Δύο ἦσαν αἱ μάχαι τὰς ὁποίας ὁ ἀποσταλεὶς στρατηγὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρέας Χανδρηνός, ἐπικουρούμενος ὑπὸ τῶν κατοίκων, ὡς δὲ μαρτυρεῖ τὸ Χρονικὸν τοῦ Γαλαξειδίου² καὶ ἕπὸ προσελθόντων κατόπιν προσκλήσεως τοῦ αὐτοκράτορος κατοίκων τοῦ Γαλαξειδίου καὶ τοῦ Λοιδωρικίου, ἐκέρδησεν εἰς βάρος τῶν Καταλανῶν³.

Οἱ Καταλανοὶ εἶχον προωθηθῆ μέχρι Ὁρθρουος. Ἦλθον δὲ οὕτω εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν ζώνην συμφερόντων τοῦ φραγκικοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν. Φέρονται μάλιστα ὡς κρατήσαντες τοῦ Ἀλμυροῦ. Τὰ πράγματα ἐν Θεσσαλίᾳ δὲν ἦσαν εὐχάριστα τόσον διὰ τοὺς ἐντοπίους ὅσον καὶ διὰ τοὺς ἐπιδρομεῖς. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἀνεζήτουν διέξοδον. Οἱ μὲν τῶν Νέων Πατρῶν εὗρον τοιαύτην εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν συμμαχίαν τῶν μὲ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν δεσπότην τῆς Ἡπείρου, οἱ δὲ Καταλανοὶ εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς προσκλήσεως τοῦ μεγάλου δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν πρὸς συνεργασίαν ἐναντίον τῶν προηγούμενων. Τὴν πρόσκλησιν τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν ὑπηγόρευσεν ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐσωτερικῆς καταστάσεως εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν ὡς καὶ ἡ τοιαύτη εἰς τὸ τῶν Νέων Πατρῶν. Καὶ ἰδοὺ πῶς ἔχουν ἀκριβέστερον τὰ πράγματα.

Τὴν 5ῃν Ὀκτωβρίου 1308 ὁ Γουϊδων Β', ὁ τελευταῖος τοῦ οἴκου τῶν Δελαρός δούξ τῶν Ἀθηνῶν, ἀπέθνησεν. Οὗτος εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἐπιτροπίαν τοῦ μνημονευθέντος ἀηλίκου καὶ ἀσθενικοῦ σεβαστοκράτορος τῶν Νέων Πατρῶν ἀνεψιοῦ του Ἰωάννου Β' (1303-1318). Οὕτω τὰ συμφέροντα καὶ ἐνδιαφέροντα τοῦ φραγκικοῦ ἐκείνου κράτους τῶν Ἀθηνῶν εἶχον ἐπεκταθῆ πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς Ὁρθρουος καὶ πέραν αὐτῆς ἐπὶ τῆς Θεσσαλίας. Οἱ τὰ πρῶτα φέροντες ἐν τῷ δουκάτῳ τῶν Νέων Πατρῶν ἀνησυχοῦντες διὰ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς ἀρπαγῆς τοῦ δουκάτου ἀπὸ μέρους τῶν Καταλανῶν εἴτε καὶ τῆς ὑπαγωγῆς τούτου εἰς τὸ τῶν Ἀθηνῶν συνήργησαν εἰς τὴν σύναμιν τῆς μνημονευθείσης μὲ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν δεσπότην τῆς Ἡπείρου συμμαχίας. Μάλιστα οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει, Ἄρρη καὶ Νέαις Πάτραις φέρονται ὑπὸ τοῦ χρονογράφου Μουν-

¹ Θεοδούλου, ρήτορος τοῦ μαγίστρου, Πρεσβευτικὸς πρὸς τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον, ἔκδ. J. Boissonade, *Anecdota Græca*, Paris 1830, τ. Β', σ. 199.

² Χρονικὸν Ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, ἔκδ. Κ. Σάθα, Ἀθῆναι 1865, σ. 205.

³ Τὰ κατὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ Χανδρηνοῦ ἰδ. Θεοδούλου, ρήτορος τοῦ μαγίστρου, ἔνθ' ἀνωτ., Boissonade, *Anecdota Græca*, Β', σ. 188-211 καὶ δὴ σ. 199-201.

τάνεο ὡς συμβληθέντες μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν, ὅπως παρεμποδίσουν τὴν ὑπὸ τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν ἐπαπειλουμένην προσάρτησιν τοῦ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἀσθενικοῦ Ἰωάννου Β' τελοῦντος τοιοῦτου τῶν Νέων Πατρῶν. Ὁ ἐπισυμβὰς θάνατος τοῦ μεγάλου δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουτῆδωνος Β' ἐφάνη πρὸς στιγμὴν ἀπλουστεύων τὰ πράγματα. Αἱ Ν. Πάτραι ἐχειροφετήθησαν τῆς ξενικῆς ἐπιτροπίας. Διάφορον ὅμως γνώμην ἔτρεφεν ὁ διάδοχος τοῦ Γουτῆδωνος Βαλθέρος Βριέννιος, κόμης τοῦ Ἀλητίου (Lecce). Ὁ νέος δοῦξ τῶν Ἀθηνῶν, γενναῖος καὶ δραστήριος ὡς ἦτο, εὐθύς ἅμα τῇ ἀναλήψει τῆς ἀρχῆς κατέστησε φανερὸν ὅτι κάθε ἄλλο παρὰ θὰ ἀνεγνώριζε τὴν ἐγκατάστασιν προστασίας τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ τῶν χωρῶν τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Β'. Ἦτο ἀπεφασισμένος νὰ φθάσῃ καὶ εἰς ἔνοπλον ἀγῶνα. Τοῦτο δὲ καὶ ἔγινε.

Ὁ Βριέννιος ἐγκαταλιπὼν τὴν ἔδραν τοῦ ἐπορευθῆ πρὸς Βορρᾶν, καὶ διέβη τὰ σύνορα τοῦ δουκάτου τῶν Νέων Πατρῶν. Καὶ πράγματι τὴν 6^{ην} Ἰουνίου 1310 εὐρίσκομεν αὐτὸν ἐν Λαμία¹. Ἐκεῖ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπανελάβε τὰς διαπραγματεύσεις, τὰς ὁποίας ἤδη ὁ προκάτοχός του εἶχεν ἀρχίσει μετὰ τῶν Καταλανῶν, ὅτε ἀκόμη ἐκεῖνοι διέτριβον ἐν Κασσανδρεῖα. Αἱ διαπραγματεύσεις ἐκεῖναι κατέληξαν εἰς συμφωνίαν². Οἱ Καταλανοὶ προσελαμβάνοντο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Βριεννίου δι' ἕξ μῆνας ἔναντι τοῦ ἱκανοποιητικοῦ μισθοῦ τῶν τεσσάρων οὐγκιῶν δι' ἕκαστον πάνοπλον ἱππέα, δύο οὐγκιῶν δι' ἕκαστον ψιλὸν ἱππέα, μιᾶς δὲ οὐγκίας δι' ἕκαστον πεζόν. Προκατεβλήθησαν εἰς αὐτοὺς οἱ μισθοὶ δύο μηνῶν καὶ οἱ Καταλανοὶ δὲν ἐβράδυναν νὰ παράσχουν δείγματα τῆς ἀντιμισθίας των. Ἐντὸς ἕξ μηνῶν κατῴρθωσαν νὰ καταλάβουν τριάκοντα καὶ πλέον κάστρα τῶν ἀντιπάλων³, νὰ διαρπάσουν τὴν χώραν ἐκείνων καὶ νὰ τοὺς ἀναγκάσουν ὅπως ἔλθουν εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν. Αἱ ἐπιτυχίαι ἐκεῖναι τῶν Καταλανῶν εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν σύναψιν συνθήκης εἰρήνης μεταξὺ αὐτοκράτορος, δεσπότη τῆς Ἠπείρου καὶ δουκὸς τῶν Ν. Πατρῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν ἀφ' ἑτέρου⁴. Ὡδήγησαν ὅμως καὶ εἰς τὴν σφαγὴν παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Κηφισσοῦ.

Κατὰ τὸν 9^{ον} αἰῶνα ἐκυκλοφόρει μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων παροιμία

¹ Τοῦτο συνάγεται ἐκ δωρητηρίου ἐγγράφου τῆς 6 Ἰουνίου 1310, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ἐν Λαμία ὑπογράφει. Ἰδ. Gregorovius, Der Zug der catalanischen Companie nach Bœotien und die Schlacht am Kephissos, ἐν Sitzungsberichte d. bayer. Akademie d. Wissenschaften, Historische Classe. Sitzung vom 8 Januar 1887, σ. 25 - 40, σ. 30. Μίλλερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 318.

² Τοὺς ὄρους ταύτης ἰδ. Muntaner, ἔνθ' ἄνωτ., κεφ. 240, σ. 250 ἔξ.

³ Ὁ ἀριθμὸς οὗτος παρεχόμενος ὑπὸ τοῦ Muntaner φαίνεται εἰς ἡμᾶς ὑπερβολικός.

⁴ Muntaner, ἔνθ' ἄνωτ., κεφ. 240, σ. 251.

«Φράγκον, φίλον ἔχης, γείτονα μὴ ἔχης»¹. Αὐτὴ φαίνεται ἰσχύουσα πως καὶ ὡς πρὸς τοὺς Καταλανοὺς ὄχι μόνον διὰ τοὺς Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὸν ἀκόμη τὸν Φράγκον δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν Βριέννιον. Ὁ τελευταῖος, ὅταν εἶδε τὴν εἰρήνην καὶ τὴν θέσιν τοῦ βελτιωμένην κατὰ τὰ βόρεια σύνορα τοῦ δουκάτου του, ἔδειξεν εἰς τοὺς συμμάχους του, ὅτι τοῦ ἦσαν ἀνεπιθύμητοι. Καὶ ἀκριβῶς, ἀφοῦ ἐξέλεξεν ἐκ τῶν τάξεων τῶν Καταλανῶν διακοσίους ἱππεῖς καὶ τριακοσίους πεζοὺς ἐκ τῶν καλυτέρων, τοὺς ὁποίους ὑποσχεθεὶς μισθὸν καὶ γαίας πρὸς ἐγκατάστασιν προσέλαβεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του, διέταξε τοὺς λοιποὺς νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ ἐδάφη του, ἀφοῦ προηγουμένως παραδώσουν εἰς αὐτὸν τὰ ὅσα εἶχον καταλάβει κάστρα. Ἡ θέσις ἐκείνων ἀπέβαινε καὶ πάλιν δυσχερής. Εἶχον πιστεύσει ὅτι μετὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἐκείνην συνεργασίαν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τερματισθῇ ὁ πλάνης βίος των. Ἡρνήθησαν νὰ συμμορφωθῶν πρὸς τὰς διαταγὰς τοῦ δουκὸς καὶ ἀφοῦ ὑπέμνησαν τὴν ἔναντι αὐτῶν ὀφειλὴν τῶν δεδουλευμένων μισθῶν τεσσάρων μηνῶν, προέτειναν νὰ ἀναγνωρίσουν αὐτὸν ὡς κύριον τῶν προσφάτων κατακτήσεών των ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ παραμείνουν ἐκεῖ, καὶ τοῦτο καθόσον δὲν ἔβλεπον ποῦ θὰ ἦτο δυνατόν δι' αὐτοὺς νὰ καταφύγουν. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Βριεννίου ἦτο ἔμπλεως μεγαλαυχίας. Ἀπήντησε, καθ' ἃ λέγει ὁ Μουντάνεο, ὅτι συντόμως θὰ δείξῃ εἰς αὐτοὺς τὴν δύναμίν του².

Ὁ χειμὼν τοῦ 1310 πρὸς τὸ 1311 διέρρηυεν ἐν μέσῳ προπαρασκευῶν τοῦ δουκός. Οἱ Φράγκοι τιμαριοῦχοι τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς, τῶν νήσων καὶ τῆς Πελοποννήσου ἀνταπεκρίθησαν εἰς τὴν πρόσκλησιν τοῦ Βαλθέρου Βριεννίου³. Ἀρχομένης δὲ τῆς ἀνοιξεως τοῦ 1311 ὁ Βριέννιος εὐρέθη ἐπὶ κεφαλῆς δυνάμεως ὅσης οὐδέποτε εἶχε διατελέσει ὑπὸ τὰς διαταγὰς δουκός τῶν Ἀθηνῶν. Αἱ δύο σύγχρονοι πηγαὶ διάφορον δίδουν τῶν συγκεντρωθεισῶν δυνάμεων ἀριθμὸν, οὐχ ἦττον ὅμως καὶ αἱ δύο μέγαν. Οὔτω ὁ Καταλανὸς χρονογράφος Μουντάνεο⁴ δίδει τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπτακοσίων ἱππέων Φράγκων καὶ εἴκοσι τεσσάρων χιλιάδων πεζῶν. Ὁ Ν. Γρηγορᾶς⁵ ἀναβιβάζει τὰς δυνάμεις ἐκείνας εἰς ἑξ χιλιάδας τετρακοσίους ἱππεῖς καὶ εἰς ὑπὲρ τὰς ὀκτὼ χιλιάδας πεζοὺς. Ἐνῶ τέλος τὸ ἀραγωνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως⁶ εἰς δύο χιλιάδας ἱππεῖς καὶ εἰς τέσσαρας χιλιάδας πεζοὺς. Ὁπωσδήποτε αἱ δυνάμεις ἐκείναι ἦσαν σοβαραὶ διὰ τὴν ἐποχὴν περὶ τῆς ὁποίας ὁ λόγος καὶ ἐπ' αὐτῶν

¹ Einhard (Eginhard), Vita Caroli Magni. Ἡ παραπομπὴ ἐκ τοῦ Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, Α', σ. 390, σημ. 2.

² Ἐνθ' ἄνωτ., κεφ. 240, σ. 251. Ἰδ. Χρονικὸν Μορέως, στ. 7290. Ὁ Γρηγορᾶς (σ. 252, 3) λέγει ὅτι ἐξήτησαν ἄδειαν διελεύσεως διὰ τῆς χώρας τοῦ δουκός.

³ Ποιοὶ οὗτοι ἰδ. Μίλλεο, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 319.

⁴ Κεφ. 240, σ. 251-252.

⁵ VII 7, σ. 252-253.

⁶ Ἐκ τοῦ Μίλλεο, ἔνθ' ἄνωτ. σ. 320.

βασιζόμενος ὁ Βριέννιος ἤλιπεν ὄχι μόνον τοὺς Καταλανοὺς νὰ συντριβῆν, « ἀλλὰ καὶ πάσας ἐφεξῆς χώρας καὶ πόλεις ἄχρι Βυζαντίδος ἕξιν ὑποχείριους »¹. Συνέβη ὁμως ἐντελῶς τὸ ἀντίθετον!

Ἡ θέσις τῶν Καταλανῶν, οἱ ὅποιοι ἀνήρχοντο εἰς τρεῖς χιλιάδας πεντακοσίους ἰπτεῖς καὶ εἰς τέσσαρας χιλιάδας πεζοὺς ἐπὶ πλέον ἀριθμὸς αἰχμαλώτων των, οἱ ὅποιοι ἐνετάχθησαν εἰς τὰς τάξεις των ὡς τοξόται, ἀπέβη δεινὴ. Νὰ ὑποχωρήσουν πρὸς βορρᾶν; Θὰ προσέκρουον εἰς τὰς ὑπὸ τὸν Ἀνδρέαν Χανδρητὸν δυνάμεις. Εἶχον δὲ γνωρίσει καὶ μάλιστα ὄχι πρὸ μακροῦ χρόνου τὰς ἱκανότητας ἐκείνου καὶ τὴν μαχητικότητα τῶν στρατιωτῶν του. Ἄλλως τε τοιοῦτό τι θὰ ἔφευρεν αὐτοὺς καὶ πάλιν μακρὰν τῆς εἰς τὴν Δύσιν ἀφειρησίας των, ἐπὶ πλέον δὲ εἰς περιοχὴν ἣ ὁποία δὲν προσεφέρετο εἰς λεηλασίαν, καθόσον αὐτοὶ μόλις τὴν εἶχον διατρέξει λεηλατοῦντες καὶ αἰχμαλωτίζοντες. Πρὸς νότον, λοιπόν, διηνοίγετο δι' αὐτοὺς ὁδὸς εἴτε λείας εἴτε καὶ ἐπανάδου οἴκαδε, εἴτε ἀκόμη καὶ μονίμου ἐγκαταστάσεώς των, ἐφ' ὅσον βεβαίως ἤθελον κατισχύσει τοῦ ἀντιπάλου των δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸς νότον ἐπίσης παρῶθον αὐτοὺς καὶ οἱ τοῦ δουκάτου τῶν Ν. Πατρῶν. Οὗτοι μαθόντες τὴν ἔντασιν τῶν σχέσεων Καταλανῶν καὶ μεγάλου δουκὸς παρενέβησαν προτείνοντες εἰς τοὺς πρῶτους τὴν χορήγησιν χρημάτων καὶ ὁδηγῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ὠδήγουν αὐτοὺς ἐν ἀσφαλείᾳ διὰ μέσου δυσβάτων περιοχῶν τοῦ δουκάτου πρὸς τὴν Βοιωτίαν καὶ τὴν Ἀχαΐαν, « χώραν ἄβραν τε καὶ εὐκαρπον καὶ πολλὰς κεκτημένην τὰς χάριτας καὶ ἅμα πρὸς οἴκησιν ἐπιτηδειοτάτην πασῶν »². Τὰ πάντα συνηγόρουν ὑπὲρ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι οἱ Καταλανοὶ ἢ θὰ ἀπέθνησκον πίπτοντες εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης ἢ θὰ ἔζων ἐν δόξῃ. Ἀλλὰ ποῖον ἦτο τὸ πεδίον τῆς μάχης, ὅπου ἐκρίθη ἡ τύχη ἐκείνων;

Οὕτω ἐφθάσαμεν εἰς τὸ ἐπίμαχον σημεῖον τοῦ θέματός μας. Αἱ περιγραφαὶ τῶν συγχρόνων Γρηγορᾶ καὶ Μουντάνερ φέρουν πρὸς σημεῖον τῆς ὑπὸ τοῦ Κηφισοῦ διαρροεμένης χώρας. Ἀντιθέτως αἱ παραλλαγαί, ἑλληνικὴ καὶ γαλλικὴ, τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ ὁ Σανουῶδος ἀναφέρουν τὸν Ἄλμυρόν, ὡς πεδῖον τῆς μάχης. Διαφωνοῦν αἱ πηγαί, διόλου περιέργον τὸ ὅτι διαφωνοῦν καὶ οἱ νεώτεροι ἐρευνηταί. Οἱ μὲν δέχονται τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλίας, οἱ δὲ τοῦναντίον δέχονται παρόχθιον τοῦ Κηφισοῦ ἐγγὺς τῆς Κωπαΐδος σημεῖον. Καθὼς ἐλπίζομεν νὰ ἀποδείξωμεν, οἱ τελευταῖοι εὐρίσκονται ἐγγύτερον πρὸς τὰ πράγματα χωρὶς ὁμως καὶ νὰ ἐπιτυχάνουν ἀπολύτως. Πρὶν ἢ ὁμως προβῶμεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀπόψεών μας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ἄς ἴδωμεν τὰ κατ' αὐτήν.

* * *

Μὲ τὴν ἔλευσιν τῆς ἀνοίξεως τοῦ ἔτους 1311, κατὰ τὴν γνώμην μας, οἱ

¹ Γ ρ η γ ο ρ ᾶ, ἔνθ' ἀνωτ., VII 7, σ. 253, 3 - 4.

² Γ ρ η γ ο ρ ᾶ, ἔνθ' ἀνωτ., VII 7, 250, 5 ἔξ.

Καταλανοὶ εὐρέθησαν ἑστρατοπεδευμένοι, συμφώνως πρὸς τὰ λεγόμενα τῶν δύο συγχρόνων τῶν γεγονότων συγγραφέων Νικηφόρου Γρηγορᾶ καὶ Μουντάνερ¹, εἰς σημεῖον νοτίως τῶν Θερμοπυλῶν. Καὶ ὁ μὲν Μουντάνερ ὁμιλεῖ ἀορίστως περὶ σημείου ἐγγυὲς τῶν Ἀθηνῶν², ὁ Γρηγορᾶς³ ὅμως προβαίνει σαφέστερος ὁμιλῶν περὶ σημείου ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Κηφισοῦ ποταμοῦ. Ὡς δὲ θὰ δείξωμεν, πλησίον τοῦ ποταμοῦ ἐκείνου πράγματι εἶχον στρατοπεδεύσει οἱ Καταλανοί, ὅχι ὅμως εἰς σημεῖον, τὸ ὁποῖον ἢ μέχρι τοῦδε ἱστορικῆ ἔρευνα ἔχει ἀποδεχθῆ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ Καταλανοὶ ἀρχομένης τῆς ἀνοίξεως τοῦ ἔτους ἐκείνου εὐρέθησαν νοτίως τῶν βορείων συνόρων τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν.

Ἀντιθέτως ὁ Βριένιος τὴν αὐτὴν ἐποχὴν εὐρέθη ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἀξιομάχων δυνάμεων του πέραν τῶν συνόρων τοῦ δουκάτου του, εἰς περιοχὴν ἢ ὁποία ἀνήκεν εἰς τὸ δουκάτον τῶν Νέων Πατρῶν καὶ τὴν ὁποίαν πρὸ ὀλίγων μηνῶν χάρις εἰς τὴν ἀρωγὴν τῶν σημερινῶν του ἐχθρῶν εἶχε καταλάβει, καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν Λαμίαν, τὸ Ζητοῦνι τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Ἡ ἐκεῖ παρουσία τοῦ Βριεννίου μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐν Λαμίᾳ κατὰ τὴν 10 Μαρτίου 1311 συνταγεῖσαν διαθήκην του⁴. Ἀσφαλῶς δὲ θὰ εἶχε φθάσει ἐκεῖ τοῦλάχιστον πρὸ τινῶν ἡμερῶν πρὸ τῆς 10 Μαρτίου. Ὁ Βριένιος γενναῖος καὶ πεπειραμένος στρατιώτης τελεῖ ἐπὶ κεφαλῆς ἐπιλέκτου δυνάμεως. Ἀποβλέπει εἰς τὴν συντριβὴν τῶν ἀντιπάλων του, μάλιστα δὲ κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Γρηγορᾶ, ὡς εἴπομεν, φιλοδοξεῖ ἔτι μεγαλύτερα, ἤτοι ἐπέκτασιν τῶν κτήσεών του πρὸς βορρᾶν εἰς βᾶρος τῶν αὐτοκρατορικῶν τοιούτων, ἐνδεχομένως καὶ μέχρις αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Γνωρίζει ὅμως παραλλήλως τὴν ἀποφασιστικότητά καὶ μαχητικότητά τῶν πρὸ τῶν ποδῶν του ἀντιπάλων, τῶν Καταλανῶν, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ ἀδηλα τῆς μάχης. Ἄλλως πως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐρμηνευθῆ τὸ γεγονὸς τῆς συντάξεως διαθήκης ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς μάχης.

Ὁ μέγας δούξ ἐν Λαμίᾳ εὐρισκόμενος ἔχει πληροφορηθῆ τὸ σημεῖον στρατοπεδεύσεως τῶν Καταλανῶν καὶ τὴν ἐπομένην ἢ μεθεπομένην τῆς 10 Μαρτίου ἐξέρχεται τῆς πόλεως με κατεύθυνσιν πρὸς νότον. Ἐκεῖ που, ὡς εἴπομεν, εἰς σημεῖον τῆς ὑπὸ τοῦ Κηφισοῦ διαρροεμένης χώρας συγκρούεται

¹ Ἐκ πρώτης ὄψεως μόνον διαφέρει τὸ ἐπίσης σύγχρονον Χρονικὸν τοῦ Μορέως, διότι ὡς ἐν συνεχείᾳ θὰ δειχθῆ καὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ παραδιδόμενα δὲν ἀντιτίθενται εἰς λεγόμενα τῶν Γρηγορᾶ καὶ Μουντάνερ.

² Κεφ. 240, σ. 252: Mais ceux-ci, qui le surent, sortirent avec leurs femmes et leurs enfants en une plaine près d'Athènes.

³ Ἐνθ' ἀνωτ., VII 7, σ. 251-252.

⁴ D'Arbois de Jubainville, Voyage paléographique dans le département de l'Aube, Troyes et Paris 1855, σ. 332 ἐξ. Ἡ παραπομπὴ ἐκ τοῦ Gregorovius, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 37-38. Ἴδ. καὶ Μίλλερ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 323.

μὲ τὸν ἀντίπαλον καὶ ἐπαληθεύουν τὰ κακὰ προαισθήματα ὑπὸ τῶν ὁποίων διακατείχεται, ὡς τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ σύνταξις τῆς διαθήκης του. Τὰ προαισθήματα ἐκεῖνα θὰ ἐνετάθησαν, ἀναμφιβόλως, καὶ ἀπὸ συμβάν ἐπικειμένης πλέον τῆς μάχης. Ὡς ἤδη εἶπομεν, ὁ Βριέννιος καταγγείλας τὴν μετὰ τῶν Καταλανῶν σύμβασιν ἐδέχθη νὰ κρατήσῃ, καὶ πράγματι ἐκράτησεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του, κατ' ἀπόλυτον ἐκλογὴν του, διακοσίους ἵππεῖς καὶ τριακοσίους πεζοὺς. Οἱ ἐπίλεκτοι ἐκεῖνοι Καταλανοί, οἱ ὅποιοι μέχρι τότε ἠγγόνουν ἐπακριβῶς τὰς προθέσεις τοῦ μεγάλου δουκὸς ἔναντι τῶν συμπατριωτῶν των καὶ συμπολεμιστῶν των, ὅταν διεπίστωσαν, ὅτι ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν προετοιμασιῶν καὶ μετακινήσεων τοῦ Βριεννίου ἦτο ἡ συντριβὴ τῶν ὁμοειθῶν καὶ συμπολεμιστῶν των, προσέβησαν εἰς τὰ μάλιστα ἀρρενωπὴν καὶ τιμητικὴν δι' αὐτοὺς ἐνέργειαν. Ἐν σώματι παρουσιάσθησαν εἰς τὸν Βριέννιον. Τὰ ὅσα εἶπον εἰς αὐτὸν μᾶς διασώζει ὁ συμπατριώτης των χρονογράφος Μουντάνεο. Ἔχουν δ' ὡς ἐξῆς: «Κύριε, οἱ ἀδελφοί μας εἶναι ἐδῶ. Βλέπομεν, ὅτι θέλετε νὰ τοὺς ἐξοντώσετε. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἄδικον, εἶναι ἔγκλημα. Σᾶς δηλοῦμεν ὡς ἐκ τούτου, ὅτι θέλομεν νὰ ἀποθάνωμεν μαζί των. Σᾶς ἀψηφοῦμεν καὶ κηρύσσομεν τοὺς ἑαυτοὺς μας ἀπηλλαγμένους τῶν ἀπέναντί σας ὑποχρεώσεων». Ἐμπλεως μεγαλαυχίας ἦτο ἡ ἀπάντησις τοῦ μεγάλου δουκὸς. Πηγαίνετε νὰ καθῆτε μαζί μὲ τοὺς ἄλλους, ἦτο πράγματι ἡ ἀπάντησις. Ἡ αἰφνιδία ἐκείνη ἐνίσχυσεν τῶν ἀντιπάλων θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀνησυχσέ πως τὸν Βριέννιον, καίτοι αὕτη ἔσχε τὸ ἀντίβαρόν της κατ' ἕξ ἴσου αἰφνιδίον διὰ τοὺς ἀντιπάλους του τρόπον. Οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Τουρκόπουλοι ὑποψιαζόμενοι, ὅτι ὅλα αὐτὰ ἦσαν προσποιητὰ καὶ ὅτι εἰς τὴν πραγματικότητα μέγας δούξ καὶ Καταλανοὶ ἀπειρογάζοντο τὴν ἐξόντωσίν των, ἀπεσύρθησαν εἰς γειτονικόν τι σημεῖον, ἀναμένοντες τὴν ἐξέλιξιν τῶν πραγμάτων. Τὸ ἀντίβαρον δὲ ἐκεῖνο καλύτερον θὰ ἦτο, ὡς ἀπεδείχθη ἐντὸς ὀλίγου, ἐὰν δὲν εἶχε παρουσιασθῆ.

Οἱ Καταλανοί, κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Μουντάνεο, ἀκολουθοῦμενοι ἀπὸ τὰ γυναικόπαιδά των ἐστρατοπέδευσαν εἰς πεδίον ὄχι μακρὰν τῶν Ἀθηνῶν, ἐκεῖ δὲ ὑπάρχον τέλημα ἐχρησίμευσεν διὰ τὴν ἀνέγερσιν ὄχυροῦ στρατοπέδου. Ἐναντίον τῶν ἐκεῖ ἐστρατοπεδευμένων Καταλανῶν ἐπῆλθεν ὁ δούξ τῶν Ἀθηνῶν. Παρέταξε τὰς δυνάμεις του, προτάξας τοὺς μὲ χρυσοὺς πτεριστῆρας Γάλλους καὶ ἄλλους τῆς Ἑλλάδος ἱππότεας. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἵπποτῶν ἐκείνων τεθεῖς ἔκαμεν ἔναρξιν τῆς ἐπιθέσεως. Οἱ ἵπποι ὅμως ἀφηνιάσαντες, λόγῳ τῶν φωνῶν καὶ ἄλλων θορύβων τῶν Καταλανῶν, ἐστράφησαν πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἠπλοῦτο τὸ τέλημα, μέσα εἰς τὸ ὅποιον καὶ ἐβυθίσθησαν καθηλωθέντες αὐτοὶ μὲ τοὺς ἀναβάτας των. Τότε, συνεχίζει ὁ Μουντάνεο, οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Τουρκόπουλοι ἀντιληφθέντες τί εἶχον νὰ κάμουν, ἐξεχύθησαν ἐναντίον τῶν Φράγκων, ἡ δὲ ἐπακολουθήσασα μάχη ἦτο τρομερά. Ἀπὸ τοὺς ἑπτακοσίους ἵππεῖς μὲν δύο διεσώθησαν, ὁ Βονιφάτιος δὲ ἐκ Βερώνης τριτιμόριος τῆς Εὐβοίας,

καὶ ὁ Ρογήρος Δελώρ, εὐγενῆς ἐκ Roussillon. Δὲν ἦτο δὲ διάφορος καὶ ἡ τύχη τῆς ὑπὸ τὸν Βριέννιον πεζικῆς δυνάμεως· καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Μουντάνερ, αἱ ἀπώλειαι ἀνῆλθον εἰς εἴκοσι χιλιάδας. Οἱ παρεχόμενοι ἀριθμοὶ καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ἀφίστανται τῆς πραγματικότητος. Εἰδικῶς περὶ τῶν ἱπποτῶν προκειμένου γνωρίζομεν ἄλλοθεν, ὅτι καὶ ἄλλοι ἐκτὸς τῶν δύο ὑπὸ τοῦ Μουντάνερ μνημονευομένων διεσώθησαν¹. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ μάχη ἐκείνη ἦτο ἀπὸ τὰς φονικωτέρας τὰς ὁποίας ἐγνώρισεν ὁ χῶρος τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἀθηνῶν κυριαρχίαν τῶν Φράγκων. Ἡ Καταλανικὴ Ἑταιρεία ἔγινε δι' ἀρκετὰς δεκαετηρίδας κυρία τοῦ δουκάτου.

Ζωηροτέρα καὶ διεξοδικωτέρα, ὅχι ὅμως, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀπὸ γεωγραφικῆς καὶ αὐτῆ ἀπόψεως ἀναμφιλέκτως σαφῆς, εἶναι ἡ περὶ τῆς μάχης ἀφήγησις τοῦ Γρηγοῤῃ. Κατ' αὐτὸν οἱ Καταλανοί, ἀφοῦ ἔλαβον τὰ συμπεφωνημένα χρήματα καὶ ὀδηγούς ἐκ μέρους τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου Β' Ἀγγέλου εἰσέβαλον εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ ἐστρατοπέδευσαν ὅχι μακρὰν τοῦ Κηφισοῦ². Πληροφορηθέντες, ὅτι αἱ δυνάμεις τοῦ ἀντιπάλου τῶν ἦσαν ἀσυνήθως μεγάλαι, ὤργωσαν τὸν χῶρον, ὅπου κατὰ τὴν κρίσιν τῶν θὰ ἔδει νὰ συγκροτηθῆ ἡ μάχη. Παρωχέτευσαν ὕδωρ ἐκ τοῦ ποταμοῦ καὶ ἐπότισαν τὸν χῶρον ἐκεῖνον, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μεταβληθῆ εἰς ἔκτασιν λασπώδη, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσελαῦνον τυχὸν τὸ ἱππικὸν θὰ καθηλοῦτο λόγω τοῦ βάρους του καὶ εὐχερῶς θὰ ἠχρηστεύετο. Πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ συνέβη, ὡς θὰ ἴδωμεν.

Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἐξ ἄλλου, πληροφορηθεὶς τὴν εἰσβολὴν, ἐπῆλθεν ἐναντίον τῶν εἰσβολέων. Οὗτος «*θεασάμενος τὸ πεδῖον πολλῇ τῇ χλόῃ τῆς πύας κατάκομον καὶ μηδὲν τῶν γεγονότων ὑπονόησας βοῆ καὶ παρακελεύμασιν ἅμα τοῖς ἄμφ' αὐτῷ πᾶσιν ἱππεῦσιν ὄρμῃ κατὰ τῶν πολεμίων, ἀκινήτων ... ἐσιώτων καὶ τὴν αὐτοῦ προσδοκῶντων ἔφοδον. Ἀλλὰ πρὶν εἰς μέσον ἐλθεῖν τὸ πεδῖον, ὥσπερ στερεῶ τινὲ πεδηθέντες οἱ ἱπποὶ δεσμῶ τῷ τῆς ὑγρανθείσης γῆς πρὸς τὴν τῶν ποδῶν θρασυτέραν βᾶσιν μάλα ὑπέκοντι, οἱ μὲν ἅμα τοῖς ἱππεῦσιν ἐκυλίοντο κατὰ τοῦ πηλοῦ· οἱ δὲ τοὺς ἱππέας ἀποβαλόντες πλημμελῶς ἐφέροντο κατὰ τοῦ πεδίου· οἱ δὲ τοὺς πόδας συγκαταχώσαντες ἐφ' ἑνὸς ἴσαντο, καθάπερ ἀνδριάντας τοὺς ἐπιβάτας ἀνέχοντες*»³. Εὐκόλον ἦτο πλέον τὸ ἔργον τῆς ἐξοντώσεως διὰ τοὺς εὐελίκτους Καταλανούς. Οἱ καθηλωμένοι εἰς τὴν λάσπην ἱππῶται πληττόμενοι διὰ βελῶν ἐξωντώθησαν. Ἡ ἀπροσδόκητος ἐκείνη τροπὴ ἐπηρεάσεν, ὡς ἦτο ἐπόμενον, τὸ φρόνημα καὶ τῆς ὑπολοίπου δυνάμεως τοῦ δουκός, τὴν ὁποίαν φεύγουσαν

¹ Μίλλερ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 325.

² Ἐνθ' ἄνωτ., VII 7, σ. 252, 10 ἐξ.

³ Αὐτόθι, σ. 253, 7 ἐξ.

ἐν διαλύσει οἱ Καταλανοὶ κατεδίωξαν μέχρι Θηβῶν καὶ Ἀθηνῶν. Οὗτοι κερδήσαντες τὴν μάχην ἔθεσαν τέρμα εἰς τὸν πλάνητα βίον των.

* * *

Ἡ μάχη ἐκείνη συνεκίνησεν εὐρέως τὸν φραγκικὸν κόσμον τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τοῦτο ὄχι μόνον λόγῳ τοῦ ἐπιλέκτου καὶ πολλοῦ αἵματος τὸ ὁποῖον κατ' αὐτὴν ἐχύθη, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῶν πολιτικῶν συνεπειῶν τὰς ὁποίας εἶχεν εἰς τὸ ἱστορικώτερον μέρος τῆς ἑλληνικῆς γῆς. Ὅθεν διόλου περιεργον τὸ γεγονός ὅτι τὴν μάχην μνημονεύουν σύγχρονοι πηγαὶ καὶ ὅτι μὲ αὐτὴν πολλοὶ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ἔχουν ἀπασχοληθῆ. Ὁ χρονικὸς καὶ ὁ γεωγραφικὸς προσδιορισμὸς ἐνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος εἶναι ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἐπιδιώξεων τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης. Προκειμένου μὲν περὶ τοῦ πρώτου καὶ εἰς ὃ, τι ἀφορᾷ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος μάχην, ἡ νεωτέρα ἐρευνα ἔχει καταλήξει εἰς ὁμόφωνα καὶ ὀριστικὰ συμπεράσματα. Αὕτη συνεκροτήθη τὴν 15 Μαρτίου 1311. Τὸ ἀντίθετον συμβαίνει προκειμένου περὶ τοῦ τόπου, ὅπου ἔλαβε χώραν. Ἡ διαφωνία τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ἀφείλεται, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὴν τοιαύτην τῶν πηγῶν.

Οὕτω ὁ Μουντάνεο, ἀφοῦ παρέθεσε τὰ κατὰ τὴν καταγγελίαν τῆς μεταξὺ τῶν Καταλανῶν καὶ τοῦ μεγάλου δουκὸς συμβάσεως καὶ τὰς πρὸς ἐπίθεσιν προετοιμασίας τοῦ δουκὸς, ἐπάγεται: «*Ἐκεῖνοι ὅμως (δηλ. οἱ Καταλανοί), οἱ ὁποῖοι ἐγγώριζον τοῦτο (δηλ. τὴν ἐξόρμησιν τοῦ δουκὸς), ἐξῆλθον μὲ τὰς γυναῖκας των καὶ τὰ τέκνα των εἰς μίαν πεδιάδα πλησίον τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκεῖ ὑπῆρχεν ἓνα τέλμα, τὸν ὁποῖον ἡ Ἐταιρεία ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν ἀχύρωσίν της...*». Εἰς τὴν πεδιάδα ἐκείνην ἔλαβε χώραν ἡ μάχη καὶ εἰς τὸ τέλμα ἐκεῖνο βυθισθέντες εὗρον τὸν θάνατον ὁ δούξ καὶ οἱ Φράγκοι ἱππῶται του, ὡς ἤδη ἐξετέθη.

Ὁ Γρηγοράς εἶναι, ὡς εἶπομεν, διεξοδικώτερος καὶ εὐθίσκεται ἐγγύτερον πρὸς τὰ πράγματα, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἀδιαφιλονεικῆτως σαφής. Ἔχουν δὲ τὰ λεγόμενά του ὡς ἐξῆς: Οἱ Καταλανοὶ «*ἅμα ἦρι τὰ τε χρήματα καὶ τοὺς πομπὸς παρ' αὐτῶν (δηλ. τῶν τοῦ δουκάτου τῶν Ν. Πατρῶν) εἰληφότες ὑπερβάλλουσι τὰ μετὰ Θεσσαλίαν ὄρη· καὶ διαβάντες τὰς Θερμοπύλας στρατοπεδεύουσι περὶ τε Λοκρίδα καὶ ποταμὸν τὸν Κηφισσοῦ...*»¹. (Τὰ ἐν συνεχείᾳ περὶ Κηφισσοῦ λεγόμενα μαρτυροῦν πλημμελῆ γεωγραφικὴν γνῶσιν τῆς περιοχῆς). «*Ἐπεὶ δέ, συνεχίζει ὁ Γρηγοράς, τὴν τῶν πολεμίων ἐπύθετο ἔφοδον ὁ τὴν τε τῶν Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν διέπων ἀρχὴν... ἠθροίσε τὰς δυνάμεις διὰ τε τοῦ φθινοπώρου καὶ χειμῶνος ἐς ἔαρ. Παρεσκευάζοντο δὲ καὶ οἱ Κατελάνοι...*»².

¹ Αὐτόφθι, σ. 251, 8 ἐξ.

² Αὐτόφθι, σ. 251, 22 ἐξ.

— « Ἐαρος μὲν οὖν ἐπιγενομένον διαβάντες οἱ Κατελάνοι τὸν Κηφισὸν κατεστρατοπέδευσαν περὶ τὴν Βοιωτίαν οὐ πόρρω τοῦ ποταμοῦ, αὐτοῦ που συστήναι τὸν πόλεμον περιμένοντες... ἀκηκόετες δ' ὅσον οὐδέπω τοὺς πολεμίους ἐφροσίζοντας ἀροῦσι μὲν τὴν γῆν ἐκείνην ἅπασαν, ἐνθα συστήναι τὸν πόλεμον ἔγνωσαν. Ἔπειτα περιταφρεύσαντες καὶ διώρυχας ἀνοίξαντες ἐκ τοῦ ποταμοῦ ὅλον ἀρδεύουσι τὸ πεδῖον οὕτω πλουσίως, ὥστε ἐλλιμνάζειν καὶ ἀνίσχυρον τὴν βάσιν τῶν ἵππων ποιεῖν, συγχωνυμένων τῷ πληθῶ τῶν ποδῶν καὶ οὐκ εὐχερῶς ἐχόντων κινεῖσθαι ».

— « Καὶ μὴν δὴ μεσοῦντος ἔαρος ἐφίσταται καὶ ὁ τῆς χώρας ἀρχηγὸς πολλὴν ἐπαγόμενος στρατὸν... Θεασάμενος γὰρ τὸ πεδῖον πολλῇ τῇ χλόῃ τῆς πύας κατάκομον καὶ μηδὲν τῶν γεγονότων ὑπονοήσας βοῆ καὶ παρακελεύσασιν ἅμα τοῖς ἀμφ' αὐτῷ πᾶσιν ἵππεσιν ὁρμῇ κατὰ τῶν πολεμίων, ἀκινήτων ἔξω τοῦ πεδίου κατὰ χώραν ἐστώτων καὶ τὴν αὐτοῦ προσδοκῶντων ἔφρον... »¹. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκεῖ συγκροτηθείσης μάχης παρεθέσαμεν ἤδη.

Ἐν ὀλίγοις κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Γρηγοῦ οἱ Καταλανοὶ ἔφθασαν εἰς τὸ ἐν Βοιωτίᾳ πεδῖον τῆς μάχης εἰς δύο στάδια. Ἄνοιξιν τινα διαβάντες τὰς Θερμοπύλας ἐστρατοπέδευσαν εἰς τὴν Λοκρίδα παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Κηφισοῦ, εἰς σημεῖον δηλ. κείμενον παρὰ τὸν ἀπὸ τῶν ὁρίων τῆς Ἀμφικλείας (Δαδίου) μέχρι τῶν τῆς Δαυλείας ροῦν τοῦ ποταμοῦ. Τὴν ἐπομένην Ἄνοιξιν διέβησαν τὸν Κηφισὸν καὶ ἦλθον εἰς τὴν Βοιωτίαν, ὅπου ἐγγὺς καὶ πάλιν τοῦ αὐτοῦ ποταμοῦ ἐστρατοπέδευσαν καὶ ὅπου ἔλαβε χώραν μετὰ ἀπόδοτον ἑνὸς καὶ ἡμίσεος μηνὸς ἢ σύγκρουσις μὲ τοὺς Φράγκους τοῦ μεγάλου δουκός.

Ἐτέρα πηγὴ ἀνήκουσα εἰς κάλαμον συγχρόνου τινὸς τῆς μάχης ἢ καὶ ὀλίγον μετ' αὐτὴν ζήσαντος εἶναι τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Ἀκριβέστερον πρόκειται περὶ παρεμβολῆς εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον τοῦ Χρονικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐγράφη κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 1305 - 1331 διάστημα, καὶ κατὰ τὸ ὁποῖον διάστημα προσετέθη ἢ παρεμβολὴ ἐκείνη. Ἡ παρεμβολὴ περιελήφθη τόσον εἰς τὴν ἑλληνικὴν παραλλαγὴν τοῦ Χρονικοῦ ὅσον καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν. Ὁ λόγος εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον τοῦ Χρονικοῦ εἶναι περὶ τοῦ γάμου τοῦ Οὔγου Βριεννίου, κόμιστος τοῦ Ἀλητίου (Lecce) τῆς Ἀπουλίας καὶ τῆς Ἰσαβέλλας, θυγατρὸς τοῦ Γουτῶνος Α' Δελαρός, δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, καὶ χήρας τοῦ αὐθέντου τῆς Καρυταίνης καὶ περὶ τοῦ ἐκ τοῦ γάμου ἐκείνου προελθόντος υἱοῦ των Γατιέρη (Gautier de Brienne), τοῦ ἄλλως Βαλθέρου Βριεννίου λεγομένου. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ γαλλικοῦ κειμένου τοῦ Χρονικοῦ, ὡς τοῦτο μᾶς διεσώθη, παρενέβαλον εἰδήσεις ἀναφερομένας εἰς τὸν βίον τοῦ Βαλθέρου, ὅταν οὗτος ἐγένετο πλέον δούξ τῶν Ἀθηνῶν. Ἐχουν δὲ τὰ σχετικὰ χωρῖα ὡς ἀκολούθως :

¹ Αὐτόθι, σ. 252, 10 ἔξ.

- 7263 *Κι ἀφότου ἐπέρασεν καιρός, ἐδιάβησαν καὶ χρόνοι,
κι ἀπόθανεν, ὁ μισὲρ Γγίς, τὸ ἐπίκλην ντὲ Λαρότσε,*
- 7265 *ὁ Μέγας Κύρης, σὲ λαλῶ, τῶν Ἀθηναίων, ὁ δοῦκας,
ἐξέπεσε ὁ τόπος του κ' ἡ ἀφεντία ὅπου εἶχεν
τοῦ κόντου Γατιέρη τοῦ υἱοῦ ἐκείνοῦ τοῦ κόντου Οὔγγου,
ἐκείνοῦ γὰρ τοῦ ἐπαινετοῦ στρατιώτου ὅπου σὲ λέγω,
δοσις ἦτον ἐξάδελφος τοῦ μισιρ Γγῆ ἐκείνου.*
- 7270 *Κι ὡς ἤλθεν κ' ἐπαρέλαβεν τὸ Μεγαλοκυρᾶτο,
κ' ἐγίνη δοῦκας Ἀθηναίων, ἀφέντης κληρονόμος.
Κι ὡς εὔρε ὅτι εἶχασιν ἐλθεῖ ἐτότε οἱ Κατελᾶνοι,
ὅπερ γὰρ τοὺς ἐλέγασιν κ' ἐκράζασιν Κουμπάνια,
ἐκεῖσε εἰς τὸν Ἀλμυρόν, ὅπερ τοὺς εἶχε φέρει*
- 7275 *ὁ δοῦκας γὰρ τῶν Ἀθηναίων, ὁ μισιρ Γγίς ἐκεῖνος
εἰς λογισμόν καὶ συμφωνίες νὰ ἐλθοῦν στὸν Μορέαν,
τὸν τόπον νὰ κερδίσουσι, τὴν ἀφεντίαν νὰ ἐπάρη
διὰ τὴν δμόζυγον αὐτοῦ ὅπου ἦτον κληρονόμος,
ἐκείνην ὅπου ὠνόμαζαν κ' ἐκράζασιν Μαάτινη —*
- 7280 *ὁ πρίγκιπας ὁ Τάραντος ἐκράτει τὸ ἰγονικόν της,
τὸ πριγκιπάτο Ἀχαΐας μὲ τρόπον ἀδικίας.
Λοιπὸν ὡς ἤθρηκεν ἐκεῖ μισιρ Γατιέρης ὁ δοῦκας
ὅτι εἶχασιν ἐλθεῖ (ἐκεῖ) ἐκείνη ὁ Κουμπάνια
κ' εἶχαν μετ' αὐτοὺς ἐνομοῦ Τούρκους χιλίους καὶ πλέον,*
- 7285 *ἐσυμβιβάστην μετ' αὐτοὺς μὲ συμφωνίες μεγάλες
νὰ μάχωνται τὴν Ρωμανίαν καὶ τὴν Βλαχίαν ἐπάρουν.
Καὶ ὅσον ἐκερδίσασι τοῦ Δομοκοῦ τὸ κάστρον,
ἐσέβησαν εἰς σκάνδαλα εἰς μάχην γὰρ μεγάλην.*
- 7290 *Οἱ Κατελᾶνοι ἐσύμπεφταν δουλωτικὰ εἰς τὸν δοῦκαν'
κ' ἐκεῖνος ἀπὸ ἀλαζονίας, ὡς τὸ ἔχουσιν οἱ Φράγκοι,
κι ἀπὸ κακῆς του γὰρ βουλῆς ὅπερ τοῦ ἐδῶκαν ἄλλοι,
ἐβάλλθη κ' ἐπολέμησε τὸν πόλεμον ἀχάσε,
ἐπίαστην εἰς τὸν πόλεμον, τὴν κεφαλὴν του ἐκόψαν,
ἐπῆραν καὶ τὸν τόπον του τὸ Μεγαλοκυρᾶτο,*
- 7295 *καὶ εἶναι ἀφέντες σήμερον εἰς αὐτο ἡ Κουμπάνια.
Ὁ πόλεμος ἐγίνετον ἡμέρα γὰρ δευτέρα
σιτὰς δεκαπέντε τοῦ μηνὸς ὅπερ τὸν λέγουν μάρτιον,
ἐν ἔτει τρέχοντος χρόνων τῷ ἀπὸ κτίσεως κόσμου,
ἔξι χιλιάδων ἀλλαθῆ κι ὄχτακοσίων χρόνων*
- 7300 *καὶ σὺν αὐτοῖς δεκαεφτά, καὶ τῆς Ἰνδίκτου ὀγδόης »¹.*

¹ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἔκδ. Schmitt, στ. 7263 ἐξ.

Τὸ γαλλικὸν ἀντίστοιχον κείμενον ἔχει ὡς ἀκολούθως: *Et puis que li dux Guis de la Roche fu mors* (δηλ. ὁ Γουτδων Β' Δελαρός), *si li eschey par heritaige, de par sa mere, le duchieame d'Atthenes. Si en fu dux. Et s'acorda a la Compaigne et les fist venir a la Blaquie. Et puis fi en descort avec la Compaigne a eaux, en la Remyro. Si fu mors et desconfis et desherités par son orgueil en l'an de Nostre Seignor Dieu Ihou Crist a mille III.X. ans, le XVe, jour dou mois de mars, par j. leundi de la VIIIe, indicion¹.*

Εἶναι προφανῆς ἡ πενιχρότης τῆς γαλλικῆς παρεμβολῆς ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς. Προφανῆς εἶναι ἐπίσης ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἀνήκει εἰς πρόσωπον τὸ ὁποῖον γνωρίζει καλύτερον τὰ πράγματα παρ' ὅσον τὸ τοῦ γαλλικοῦ κειμένου. Τὸ τελευταῖον ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ ἐπιτομὴν τοῦ πρώτου, ἀλλὰ καὶ πάλιν χωρὶς κατὰ τρόπον ἀδιαφιλονείκητον νὰ παρέχη τὸν Ἄλμυρόν ὡς πεδίον τῆς μάχης. Ἡ δ' ἐν αὐτῷ σύγχυσις εἶναι καταφανής, ὀφειλομένη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸ ὅτι ἴσως ἡ ἔρις, ἡ descort τοῦ γαλλικοῦ κειμένου, προέβαλεν ὅταν οἱ Καταλανοὶ διέτριβον εἰς τὸν Ἄλμυρόν, πόλιν ὄπου, κατὰ τὸ ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως, εἶχε καλέσει νὰ ἔλθουν ὁ μέγας δούξ Γουτδων Β' Δελαρός, καὶ τὴν ὁποίαν μὲ πολλὰς ἄλλας εἶχον ἀποσπάσει ἀπὸ τὸ δουκάτον τῶν Ν. Πατρῶν. Ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται, ἡ τοιαύτη τοῦ γαλλικοῦ Χρονικοῦ παρεμβολὴ νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς παρανόησιν τῆς ὡς ἄνω ἑλληνικῆς.

Εἶναι ἀληθές ὅτι σαφῶς ὁ Ἄλμυρός ἀναφέρεται ὡς πεδίον τῆς μάχης τόσον ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ Χρονικοῦ ὅσον καὶ ὑπὸ τοῦ γαλλικοῦ. Ἡ μνεία αὕτη γίνεται καὶ πάλιν ἐπ' εὐκαιρίᾳ, παρεμπιπτόντως καὶ συντόμως, διὰ τοῦ στίχου εἰς τὸ ἑλληνικὸν Χρονικόν: « ἐκείνον (δηλ. τὸν Γατιέρον = Βάλθερον) ποῦ ἐσκοτώσασιν στὸν Ἄλμυρόν ἢ Κουμπάνια »², δι' ἰσορίθμων δὲ λέξεων εἰς τὸ γαλλικόν: « *Qui en la Remyro fu mors des Catellens de le Compaigne* »³. Ἡ προσθήκη ἐκείνη ἀνήκει, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦλάχιστον, εἰς ἑτέραν ἢ ἡ προηγουμένη παρεμβολὴ χειρα, ἡ δὲ παρανόησις εἶναι προφανῆς εἰς πάντα ὁ ὁποῖος θ' ἀνεγίγνωσκε μὲ προσοχὴν τοὺς στίχους 7263-7300, ὄπου οὐδαμῶς παρέχεται ὁ Ἄλμυρός ὡς πεδίον τῆς μάχης, καὶ ὄπου οὔτε κἀν ἀφίνεται νὰ ὑπονοηθῇ τοιοῦτό τι.

Τέλος ὁ Μ. Σανούδος εἰς τὸ ἔργον του *Istoria del regno di Romania* φέρει τὸν μαρκίωνα τῆς Βοδονίτισης Ἀλβέρτον Παλλαβιτσίνι, ἕνα ἐκ τῶν εὐγενῶν, οἱ ὁποῖοι ἔσπευσαν εἰς τὴν πρόσκλησιν τοῦ μεγάλου δουκὸς τῶν

¹ Chronique de Morée (1204 - 1305), ἔκδ. J. Longnon, Paris 1911, § 500, σ. 196.

² Ἐκδ. Schmitt, σ. 8010.

³ Ἐκδ. Longnon, § 548, σ. 218.

Ἀθηνῶν, ὡς πεσόντα εἰς una battaglia all'Armiro dalla Compagnia de Catelani¹.

Ἡ τοιαύτη μαρτυρία τοῦ Σανούδου καὶ ἡ τῆς παρεμβολῆς τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως δφείλεται, κατὰ τὴν γνώμην μας, εἰς τὸ ὅτι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Ἀλμυρὸς ἦτο ἡ πόλις ἡ ὁποία ἀπέβη τὸ στρατηγεῖον, οὕτως εἶπεῖν, τῶν Καταλανῶν κατὰ τὸν χρόνον τῆς παραμονῆς των ἐν Θεσσαλίᾳ, καὶ ὁ τόπος ὅπου ἐξεδηλώθη ἡ ἔρις.

Αἱ ὡς ἄνω ἱστορικαὶ πηγαί, ἅπασαι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος, κάμνουν μνεῖαν τῆς μάχης. Ἐκ τούτων ὁ Μουντάνερ καὶ ὁ Γρηγορᾶς τοποθετοῦν, ὡς ἐλέχθη, ταύτην νοτίως τῶν Θερμοπυλῶν εἰς πεδῖον ἐγγὺς τῶν Ἀθηνῶν ὁ μὲν, εἰς τὴν Βοιωτίαν παρὰ τὸν Κηφισσοῦν ὁ δέ. Ἐκ τῶν ἄλλων τόσον ὁ Σανούδος ὅσον καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως τὴν τοποθετοῦν παρὰ τὸν Ἀλμυρὸν² πράττουν ὅμως τοῦτο κατὰ τρόπον, ὡς ἐτινίσαμεν, ἐντελῶς παρεμπίπτοντα, ἐνῶ δηλ. ὁμιλοῦν περὶ ἐντελῶς ἄλλων πραγμάτων. Συνεπῶς τὴν προσοχὴν μας θὰ συγκεντρῶσουν αἱ δύο πρώται πηγαὶ καὶ μάλιστα ὁ Γρηγορᾶς. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους ἐρευνητάς, ἐξαίρουμένων δύο. Ὁ Buchon³, ὁ Finlay⁴, ὁ Hopf⁴, ὁ Παπαρρηγόπουλος⁵, ὁ Gregorovius⁶, ὁ Λάμπρος⁷, ὁ Miller⁸, ὁ Schlumberger⁹, ὁ Setton¹⁰, ὁμιλοῦν περὶ μάχης τοῦ Κηφισσοῦ, ἀκολουθοῦντες τὰ δεδομένα τοῦ Γρηγορᾶ. Ἐξαιρέσειν ἀποτελοῦν ὁ Νερούτσος¹¹ καὶ ὁ Γιαννόπουλος¹². Οὗτοι προσδῶσαντες ἰδιάζουσαν βαρύτητα εἰς τὰ ὡς ἄνω δεδομένα τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καὶ τοῦ Σανούδου ὑπεστήριξαν, ὅτι ἡ μάχη συνεκροτήθη παρὰ τὸν Ἀλμυρὸν.

¹ Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania*, ἐν Ch. Hopf, *Chroniques grécoromanes*, σ. 125.

² J. A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, Paris 1845, τ. Α', σ. 366-367.

³ *A History of Greece* (146-1864), ἔκδ. Tozer, Oxford 1877, τ. Δ', σ. 149-150.

⁴ *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit* (τ. 85 καὶ 86 τῆς *Allgem. Encyklopädie* τῶν Ersch καὶ Gruber), σ. 391.

⁵ Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (ἔκδ. Ἐλευθερουδάκη), τ. Ε', μ. Α', σ. 162.

⁶ Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 38 ἔξ.

⁷ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Ξ', σ. 488 ἔξ.

⁸ Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 324.

⁹ *Expédition des « Almugavares » ou routiers Catalans en Orient (1302-1311)*, Paris 1902, σ. 377.

¹⁰ Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 7-12.

¹¹ Τάσσο Δημητρίου Νερούτσου, *Χριστιανικαὶ Ἀθήναι*, ἐν ΔΙΕΕΕ, τ. Δ' (1892), σ. 127 ἔξ.

¹² Ν. Γιαννοπούλου, *Οἱ δύο μεσαιωνικοὶ Ἀλμυροί*, ἐν Ἐπετηρ. Φιλ. Συλλόγου Παρνασσός, ἔτ. Η' (1904), σ. 75 ἔξ.

Ἐξ ἴδωμεν ἐκ τοῦ πλησίον τὸ χωρίον τοῦ Γρηγοῦ. Οἱ Καταλανοὶ συνάψαντες σπονδὰς μὲ τὸ δουκάτον τῶν Νέων Πατρῶν καὶ λαβόντες κατὰ τὴν συμφωνίαν ὁδηγοὺς διήλθον τὰ « μετὰ τὴν Θεσσαλίαν ὄρη »¹. Ἡ ὑπαρξίς ὄρου ἐν τῇ συνθήκῃ ἐκείνῃ περὶ παροχῆς ὁδηγῶν δὲν δύναται ἄλλως πῶς νὰ ἐρημνευθῇ, εἰμὴ διὰ τῆς σκέψεως, ὅτι οἱ Καταλανοὶ προετίθεντο νὰ διαβῶν τὰ μετὰ τὴν Θεσσαλίαν ὄρη, τὰ ὁποῖα, ὡς γνωστόν, εἶναι ὁ Τυμφορηστός, τὰ Βαρδούσια, ἡ Γκιῶνα, ἡ Οὔτη καὶ ἡ Ὀρθρος διὰ μέσου ὅχι τῶν συνήθων καὶ βεβαίως γνωστῶν διόδων. Πράγματι ἡ κἀθοδος πρὸς Νότον διὰ τῶν συνήθων διόδων δὲν εἶχεν ἀνάγκην, ἀναμφιβόλως, ὁδηγῶν καὶ μάλιστα διὰ ῥητοῦ ὄρου συνθήκης παρασχεθησομένων. Ἄλλως τε οἱ Καταλανοὶ θὰ εἶχον ἤδη γνωρίσει αὐτὰς ἀγωνιζόμενοι κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ μεγάλου δουκὸς ἐναντίον τοῦ δουκάτου τῶν Ν. Πατρῶν. Γνωσταὶ δίοδοι εἶναι αἱ διὰ Ὀρθρους ἀπὸ Θεσσαλίας εἰς Φθιώτιδα ἄγουσαι. Αὗται δὲ μὲ τοὺς Καταλανοὺς δεσπύζοντας τοῦ Ἀλμυροῦ καὶ τοῦ Δομοκοῦ δὲν ἀπῆλθον ὁδηγοὺς. Παρόμοιος ὄρος ἄγει ἡμᾶς πρὸς τὸ νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐν αὐτῷ ἐνυπῆρχε καὶ ἡ ἄδεια διελεύσεως διὰ ἐδαφῶν, τὰ ὁποῖα ἀνήκον εἰς τὸ δουκάτον τῶν Ν. Πατρῶν. Τοιαῦτα δὲ ἐδάφη δὲν ἦσαν ἄλλα ἀπὸ τὰς ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω ὁρέων, πλην τῆς Ὀρθρους, δεσποζομένης περιοχᾶς. Ἀνάγκη ὁδηγῶν ὑπῆρχε διὰ τὴν διέλευσιν διὰ μέσου ἀγνωστῶν εἰς ξένους ὄρειων διαβάσεων. Μὲ τὸν μέγαν δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν κατέχοντα τὸ Ζητοῦνι καὶ τὴν Βοδονίτσαν, ὄχυράς θέσεις ἐπὶ τῆς ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον κεντρικῆς καὶ γνωστῆς ὁδοῦ, ἢ πρὸς Νότον διέσδυσις τῶν Καταλανῶν δὲν ἦτο δυνατὴ εἰμὴ διὰ τῶν ὄρειων καὶ δυτικῶς τῆς ὁδοῦ ἐκείνης κειμένων ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον διαβάσεων τῶν μνημονευθέντων ὁρέων. Αἱ διαβάσεις αὐταὶ κατατείνουσι τόσον πρὸς τὴν κοιλάδα τῆς Γραβιάς ὅσον καὶ πρὸς τοὺς ἐπὶ τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ Κορινθιακοῦ λιμένας, τῆς Ἰτέας (Σαλώνων), τῆς Ἐρατεινῆς (Βιτρινίτσας) καὶ τῆς Ναυπάκτου. Ἦσαν καὶ εἶναι αἱ δίοδοι ἐκεῖναι διὰ τῶν ὁποίων εἶναι ἐφικτὴ ἡ ὑπερφαλάγγισις τῶν στενῶν τῶν Θερμοπυλῶν.

Ὁ Γρηγοῦ λέγει, ὅτι οἱ Καταλανοὶ διέβησαν τὰς Θερμοπύλας. Τοῦτο κάμνει ὁμιλῶν γενικῶς. Ὡς εἴπομεν, ἡ διέλευσις διὰ τῶν Θερμοπυλῶν, μὲ τὸν μέγαν δοῦκα κύριον τῆς Βοδονίτσης πρὸ παντός, θὰ ἦτο ἂν μὴ ἀδύνατος ὁπωσδήποτε δυσχερῆς καὶ ἐπικίνδυνος. Ὁ Γρηγοῦ θὰ ἦτο ἀκριβέστερος, ἂν ἔλεγεν, ὅτι ἐκεῖνοι διέβησαν τὰ στενὰ τῆς Οὔτης. Τοιαῦτα δὲ δὲν εἶναι μόνον τὰ εὐρέως ἐν τῇ ἱστορίᾳ γνωστὰ τῶν Θερμοπυλῶν, ἀλλὰ καὶ αἱ ΒΔ τούτων διαβάσεις ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον καὶ ἀκριβῶς ἡ ὁδὸς ἢ ὁποῖα τότε μὲν ἦγεν ἀπὸ Ὑπάτης διὰ τῶν ΝΑ ὑπωρειῶν τῆς Οὔτης πρὸς τὸ Σιδερόκαστρον² καὶ πρὸς τὴν κοιλάδα τῆς Γραβιάς, σήμερον δὲ συνδέει τὰ χωρία

¹ Ἐνθ' ἀνατ., VII 7, σ. 251, 9.

² Ἰδ. ἡμετέραν περὶ Σιδερόκαστρον μελέτην ἐν ΕΕΒΣ 10 (1933), 72-82.

Μεξῆτες, Φραντζῆ, Δύο Βουνά, Γαρδικάκι, ὡς καὶ ἡ ἑτέρα ἐκείνη, ἢ καθ' αὐτὸ ὄρεινῆ, ὁδὸς ἢ συνδέουσα τὴν περιοχὴν τῶν πηγῶν τοῦ Σπερχειοῦ μὲ τὴν περιοχὴν τῶν πηγῶν τοῦ βοιωτικῆς Κηφισσοῦ καὶ τὴν κοιλάδα τῆς Γραβιάς. Ἡ τελευταία αὕτη συνδέει σήμερον τὰ χωρία τῆς ὄρεινῆς Φθιώτιδος, Γαρδίκι, Κολοκυθιάν, Μάρμαρα, Ἀνατολήν, Δάφνην, πρὸς τὰ χωρία τῶν πηγῶν τοῦ Μόρονου, Μαυρολιθάρι, Μουσουνίτσαν, Στρώμην καὶ τὰ τῶν πηγῶν τοῦ μνημονευθέντος Κηφισσοῦ, Καλοσκοπὴν, Καστέλλι, Γραβιάν. Εἶναι δὲ αἱ ὁδοὶ αὗται ἐκεῖναι τὰς ὁποίας ἠκολούθησαν πάλαι ποτὲ οἱ Γαλάται διὰ τὰ ὑπερφαλαγγίσουν τοὺς προασπίζοντας τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν Ἑλλήνας. Μόνον διὰ τὰς διαβάσεις ἐκείνας ἦσαν ἀπαραίτητοι οἱ ὁδηγοί.

Καθ' ἡμᾶς, λοιπόν, οἱ Καταλανοὶ ἀκολουθήσαντες τὰς διαβάσεις ἐκείνας κατήλθον εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ βοιωτικῆς λεγομένου Κηφισσοῦ, τῆς ὡς κοιλάδος τῆς Γραβιάς σήμερον γνωστῆς. Ἐκεῖ καὶ ἀκριβῶς εἰς τὰ ὄρια Φωκίδος καὶ Λοκρίδος ἐστρατοπέδευσαν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ, ὡς τοῦτο ἄλλως τε λέγεται καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Γρηγοῦ¹. Τὸ σημεῖον ἐκεῖνο εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος καὶ ὄπισθεν τοῦ στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς μεσαιωνικῆς Βοδονίτσης, καὶ ὅπου καθ' ἡμᾶς ἔλαβε χώραν ἡ μάχη.

Ἡ διὰ μέσου τῶν ὄρεινῶν διαβάσεων μετακίνησις ἐκείνη δέον νὰ ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν ἀνοίξιν τοῦ 1311. Εἰς τὴν ἀποψιν αὐτὴν μᾶς ἄγουν δύο τινά : Ἐὰν οἱ Καταλανοὶ εἶχον ἤδη ἐνωρίτερον στρατοπεδεύσει εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Γραβιάς, ὁ μέγας δούξ τῶν Ἀθηνῶν δὲν θὰ εἶχε λόγον νὰ συγκεντρώσῃ ἢ καὶ νὰ μετακινήσῃ, ὡς εἶδομεν, τὰς δυνάμεις του πρὸς τὸ Ζητοῦνι. Τοιοῦτό τι ἄλλως τε, ἢ κίνησις δηλ. στρατιωτικῶν σχηματισμῶν πρὸς Βορρᾶν διὰ μέσου περιοχῆς ἐλεγχομένης ὑπὸ τοῦ ἀντιπάλου, θὰ ἦτο λίαν ἐπικίνδυνον. Τοῦτο ἰσχύει ἔτι μᾶλλον, ἐὰν ἠθέλομεν δεχθῆ στρατοπεδεύσειν τῶν Καταλανῶν εἰς σημεῖον τοῦ ροῦ τοῦ ποταμοῦ κείμενον νοτιώτερον τοῦ ὕφ' ἡμῶν ὑποδεικνυμένου. Τοιοῦτο δὲ σημεῖον δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἦτο ἄλλο ἀπὸ τὸ πεδῖον τὸ ἀναπτυσσόμενον ἀνατολικῶς τῆς Τιθορέας καὶ δυτικῶς τῆς Ἐλατείας. Τὸ σημεῖον ὅμως ἐκεῖνο ἐλέγχει ἀπολύτως τὴν ὁδὸν ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν, ἀπὸ τῆς Βοιωτίας διὰ τῆς Λοκρίδος πρὸς τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τὴν Φθιώτιδα. Ἐξ ἄλλου ἀδυνατοῦμεν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ Καταλανοὶ ὄντες κύριοι πόλεων καὶ ὄχυρῶν τῆς νοτίου Θεσσαλίας θὰ ἐγκατέλειπον αὐτὰ διὰ νὰ διέλθουν χεῖμῶνα ἐστρατοπεδευμένοι εἰς ἀνοικτὸν χωρὸν, εἰς τὸ ὑπαιθρον, καὶ ἐν τῷ μέσῳ ὄχυρῶν θέσεων, ὡς ἦσαν ἡ Βοδονίτσα καὶ τὰ Σάλωνα, τῶν ἀντιπάλων των².

Ἡ ῥῆξις μεταξὺ δουκὸς καὶ Καταλανῶν ἔλαβε χώραν καθὼς ἀπὸ τὴν

¹ Ἐνθ' ἄνωτ., VII 7, σ. 251, 9 - 11.

² Διαχείμασιν (1310 - 1311) ἐν νοτίῳ Θεσσαλίᾳ δέχεται καὶ ὁ Gregorovius, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 33 ἐξ.

συνδρομήν πλείστων δεδομένων συνάγεται, τὸ φθινόπωρον τοῦ 1310. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ φθινοπώρου καὶ τὸν ἐν συνεχείᾳ χειμῶνα διήλθον ὁ μὲν δοῦξ παρασκευαζόμενος¹, οἱ δὲ Καταλανοὶ εἰς διαπραγματεύσεις μὲ τὸν σεβαστοκράτορα τῶν Ν. Πατρῶν Ἰωάννην Β', παραμένοντες εἰς τὴν νότιον Θεσσαλίαν ('Αλμυρὸν κάλλ.).

Ὁ Γρηγορᾶς τέλος παρέχει χρονολογικῶς καὶ ἄλλως πῶς συγκεχυμένα τὰ πράγματα. Ἐν σελ. 251, 7-8 λέγει: « ἅμα ἤρι τὰ τε χρήματα καὶ πομπὸς παρ' αὐτῶν (δηλ. τοῦ δουκάτου Ν. Πατρῶν) εὐληφότες ὑπερβάλλουσι (οἱ Καταλανοὶ) τὰ μετὰ Θεσσαλίαν ὄρη... » καὶ στρατοπεδεύουν παρὰ τὸν Κηφισσὸν εἰς τὴν Λοκρίδα. Ἐν συνεχείᾳ, ἀφοῦ ὠμίλησε περὶ τῶν προετοιμασιῶν τοῦ μεγάλου δουκός, αἱ ὁποῖαι παρετάθησαν καθ' ὅλον τὸ φθινόπωρον καὶ τὸν χειμῶνα, ἐπάγεται: « Ἐαρος μὲν οὖν ἐπιγενομένου διαβάντες οἱ Καταλανοὶ τὸν Κηφισσὸν κατεστρατοπέδευσαν περὶ τὴν Βοιωτίαν οὐ πόρρω τοῦ ποταμοῦ, αὐτοῦ που συστήναι τὸν πόλεμον περιμένοντες ». Δηλ. οἱ Καταλανοὶ διέτριψαν ἐν Λοκρίδι ἐπὶ ἐν ὁλόκληρον ἔτος. Ἄλλὰ τοιαύτην ἐκδοχὴν οὐδαμῶς ἐπιτρέπει ἡ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων.

Οἱ Καταλανοὶ εἰς τὸ νέον αὐτῶν κατὰ τὸν Γρηγορᾶν ἐν Βοιωτίᾳ στρατόπεδον, ὅπου διὰ τὰ φθάσαν δὲν ἐχρειάζοντο περισσότερον ἀπὸ τὸ πολὺ δύο ἡμερῶν πορείαν, « ἀκηκότες δ' ὅσον οὐδέπω τοὺς πολεμίους ἐφεστήξοντας ἀροῦσι μὲν τὴν γῆν ἐκείνην ἅπασαν, ἐνθα συστήναι τὸν πόλεμον ἔγνωσαν, ἔπειτα περιταφρεύσαντες καὶ διώρυχας ἀνοίξαντες ἐκ τοῦ ποταμοῦ ὅλον ἀρδένουσι τὸ πεδίον οὕτω πλουσίως, ὥστε ἐλλιμνάζειν καὶ ἀνίσχυρον τὴν βᾶσιν τῶν ἵππων ποιεῖν... »². Πρόκειται, ὡς ἐκ τῶν Τακτικῶν εἶναι γνωστόν, περὶ ὀχυρώσεως στρατοπέδου³. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ μέχρις ἐδῶ διέπονται ὑπὸ λογικῆς τιнос σειρᾶς, ὅχι ὁμως καὶ τὰ ἐν συνεχείᾳ.

Καὶ πράγματι κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Γρηγορᾶ οἱ Καταλανοὶ μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἔαρος ἐγκατέλειψαν τὸ ἐν Λοκρίδι καὶ παρὰ τὸν Κηφισσὸν στρατόπεδόν των διὰ τὰ μετακινηθῶν πρὸς Νότον καὶ διὰ τὰ ἐπιτελέσουν τὰ ὡς ἄνω, δηλ. τὰ στρατοπεδεύσουν ἐν Βοιωτίᾳ ὅχι καὶ πάλιν μακρὰν τοῦ Κηφισσοῦ. Μετὰ παρέλευσιν ὁμως ἐνὸς καὶ ἡμίσεος μηνός, « μεσοῦντος ἔαρος », κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Γρηγορᾶ⁴, δηλ. περὶ τὰ μέσα Ἀπριλίου, « ἐφίστιται καὶ ὁ τῆς χώρας ἀρχηγὸς πολλὴν ἐπαγόμενος στρατὸν... θεασάμενος γὰρ τὸ πεδίον πολλῇ τῇ χλῆθι τῆς πῶας κατάκομον καὶ μηδὲν τῶν γεγονότων ὑπονόησας βοῆ καὶ παρακελεύσασθαι... »⁵. Ἄλλ' ἐρωτητέον, ἦτο δυνατόν ἔκτασις,

¹ Γ ρ η γ ο ρ ᾶ, ἐνθ' ἄνωτ., VII 7, σ. 252, 7-8.

² Αὐτόθι, σ. 252, 15 ἔξ.

³ Πβλ. ἡμετέραν μελέτην Περὶ ἀπλήκτου ἐν ΕΕΒΣ 17 (1941) σ. 155.

⁴ Ἐνθ' ἄνωτ., VII 7, σ. 252, 22.

⁵ Αὐτόθι, σ. 253, 7 ἔξ.

ἄρωθεισα κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου, ἔστω καὶ σπαρεῖσα, νὰ ἐκαλύπτετο διὰ χλόης ἐντὸς ἑνὸς καὶ ἡμίσεος μηνός. Θεωροῦμεν τοῦτο ἀδύνατον. Ἄλλως τε, ὡς γνωρίζομεν τοῦτο ἄλλοθεν, ἡ μάχη συνήφθη τὴν 15^{ην} Μαρτίου. Εἰς τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο τοῦ λόγου ἐνυπάρχει πολλὴ σύγχυσις καὶ ἀνάλογος φαντασία τοῦ Γρηγοῤᾤ. Συγγέει προφανῶς βασικὰς ἀρχὰς ὀχυρώσεως στρατοπέδου πρὸς εἰδήσεις συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας τὸ κατάφρακτον ἱππικὸν τῶν Φράγκων βυθισθὲν κατὰ τὴν ἐπέλασίν του ἐναντίον τῶν Καταλανῶν εἰς τὴν μαλακὴν πρὸ τῶν γραμμῶν ἐκείνων γῆν ἐξωντώθη. Ἡ τοιαύτη ἀχρήστευσις ἱππικοῦ εἶναι κατανοητὴ ἐκ μέρους οἰουδήποτε, ὃ ὁποῖος ἔχει διασχίσει ἐφιππος πεδινὰ ἐδάφη κατὰ παρέκκλισιν ἐκ τῆς πεπατημένης ὁδοῦ, καὶ ἰδίᾳ κατὰ περίοδον ἀφθόνων βροχῶν. Τὰ τοιαῦτα δὲ ἐδάφη ὑπὸ τὴν ἀνοιξιᾶτικὴν μάλιστα πρᾶσινάδα ἀποτελοῦν πραγματικὴν παγίδα διὰ τὸν ἀγνοοῦντα ταῦτα ἐφιππον.

Τοιαῦτα ὅμως ἐδάφη δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ φθάσωμεν ἀναζητοῦντες εἰς τὴν γειτονίαν τῆς Κωπαΐδος. Ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὸν ἄνω ροῦν τοῦ βοιωτικοῦ Κηφισσοῦ, καὶ ἀκριβέστερον εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Γραβιάς. Ἐκεῖ, νομίζομεν, δέον ν' ἀναζητηθῆ τὸ σημεῖον στρατοπεδεύσεως τῶν Καταλανῶν καὶ τὰ πεδῖον τῆς μάχης. Ἐκεῖ πράγματι ἀπαντοῦν δύο τοπωνύμια, τὰ ὁποία ἐπιτρέπεται νὰ χαρακτηρισθῶν ὡς ἐνεπίγραφα, τρόπον τινά, μνημεῖα προσδιορίζοντα τὸ πεδῖον τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος μάχης. *Μεγαλοκύρι* εἶναι τὸ ἔν, *Καβαλλάρη ὁ Κάμπος* τὸ ἄλλο. *Μεγαλοκύρι* (τὸ) καὶ *Καβαλλάρη ὁ Κάμπος* εἶναι τὸ ὄνομα δύο θέσεων συνεχόμενων καὶ παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ Κηφισσοῦ κειμένων. Αἱ θέσεις ἐκεῖναι ἀναπτύσσονται κατὰ τὸ πλεόν δμαλὸν καὶ ἀναπεπταμένον σημεῖον τῆς πεδιάδος τῆς Γραβιάς. Εἶναι πρόσφοροι πρὸς στρατοπέδευσιν, καθ' ὅσον προσδιορίζονται ὑπὸ τῆς κοίτης τοῦ Κηφισσοῦ καὶ τοῦ εἰς αὐτὸν χυνομένου παραποτάμου Ἀποστολιᾶ. Εἶναι ἐγγὺς τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ τῆς Λιλαίας καὶ διατέμνονται ὑπὸ τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν - Θεσσαλονίκης. Ἀμφότεραι αἱ γόνιμοι ἐκεῖναι ἐκτάσεις ἀνήκουν εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἀμφικλείας.

Εἰς τὰ δύο ἐκεῖναι τοπωνύμια ἐπιζῆ μέχρι σήμερον ἡ ἀνάμνησις τῆς ἐξουλώσεως τοῦ μεγάλου δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ὃ ὁποῖος εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ὑπηκόων του Ἑλλήνων ἦτο γνωστὸς ὡς *μέγας - μέγας Κύρις*¹. Ἡ δημιουργία

¹ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, στίχ. 1553 ἐξ. :

*Κι ἐκεῖνος γὰρ ὡς εὐγενὴς καὶ ρῆγας ὄπου ἦτον,
τοῦ ἔδωκεν κ' ἐχάρισεν τῆς Ἀθηνοῦ τὸ ὀμάντζο·
Μέγαν Κύρην τὸν ἔλεγε, οὕτως τὸν ὠνομάζαν
ἐκεῖνον ὄπου ἀφέντευεν ἐπὶ τὴν Ἀθήναν·
ἐκ τῶν Ἑλλήνων τὸ εἶχασιν τὸ ὄνομα γὰρ ἐκεῖνο.*

²18. καὶ στ. 7241 - 7242.

*μοῖρ Γυλιᾶμου ἐκεῖνο τῶν Ἀθηνῶν τοῦ δοῦκα,
Μέγαν Κύρην τὸν ἔλεγε, ὄνομα τῶν Ἑλλήνων.*

δὲ τοπωνυμίων συνεπεία συγκλονιστικοῦ τινος συμβάντος, ὡς ἰσχύει εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, δὲν ἀποτελεῖ τι τὸ πρωτοφανὲς καὶ ἀσύνηδες. Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γῆς δὲν στερεῖται τοιούτων.

Πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ μας θὰ παραθέσωμέν τινα. *Αἰγαῖον*, *Ἑλλάσποντος*, *Μυρτίφον* κἄλλ. εἶναι ὀνόματα τόπων, τὰ ὅποια ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία συνέδεσε πρὸς συμβάντα εἰς πρόσωπα (Αἰγεύς, Ἑλλη, Μυρτίλος).

Ἡ περίφημος ἐν Ἰταλίᾳ λουτρόπολις *Βαῖαι* ὀφείλει τὸ ὄνομά της εἰς τὸ ὅτι ἐκεῖ εἶχε ταφῆ ὁ ναύκληρος τοῦ Ὀδυσσεῶς Βαῖος ἢ Βάϊος.

Συμφώνως πρὸς τὰ λεγόμενα τοῦ Πλουτάρχου¹ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἀκόμη διεσώζετο παρὰ τὸν Κηφιστὸν δρυῶς « τοῦ Ἀλεξάνδρου καλουμένη », πρὸς ἣν τότε (δηλ. κατὰ τὴν ἐν Χαιρωνεῖα μάχην) κατεσκήνωσεν ἐκεῖνος.

Εἰς ἀπόστασιν πορείας μιᾶς ἡμέρας ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας ἔκειτο πόλις κατὰ τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα φέρουσα τὸ ὄνομα *Ταφόσιρις*, καθόσον αὐτόθι κατὰ τὴν παράδοσιν εἶχε ταφῆ ὁ Αἰγύπτιος θεὸς Ὅσιρις².

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Σταυροῦ Χαλκιδικῆς μαρτυρεῖται τοπωνύμιον *Περιπίδης*. Τοῦτο ἐσχετίσθη πρὸς τὸν ἐκεῖ που τάφον τοῦ Εὐριπίδου³.

Μήπως ἡ ἀνάμνησις τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος δὲν ἐπέζη μεταξὺ τῶν πέριξ γεωργῶν ἐπτακόσια σχεδὸν ἔτη βραδύτερον;⁴

Λογγίνου φροσῶτον ἀπαντᾷ ὡς τοπωνύμιον εἰς τὴν χώραν τῶν Τζάνων, διότι ἐκεῖ, καθ' ἃ παραδίδει ὁ Προκόπιος⁵, ὁ στρατηγὸς τοῦ Βυζαντίου Λογγίνος « *στρατεύσας ἐπὶ Τζάνους ποτὲ τῆδε πεποίηται τὸ στρατόπεδον* ».

Τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου Ἅγιοι Δέκα τῆς Κρήτης ἀποδίδεται εἰς τὴν αὐτόθι θανάτωσιν καὶ ταφὴν τῶν δέκα μαρτύρων ἐπὶ αὐτοκράτορος Δεκίου⁶.

Αἱ *Βλαχέρναι* τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀφείλουν τὸ ὄνομά των κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἰωσήφ Γενεσίου⁷ εἰς τὸ ὅτι ἐκεῖ ἐθανατώθη Σκύθης τις Βλαχέρνος λεγόμενος.

Τὸ τοπωνύμιον *Βουλγαρόφυγον* ἐν Θράκῃ, γνωστὸν ἀπὸ τὴν παρ' αὐτὸ μεταξὺ Συμεῶν, βασιλέως τῶν Βουλγάρων, καὶ τῶν βυζαντινῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων μάχην (896), ἀσφαλῶς εἰς πολεμικὸν τι γεγοῶς θὰ ὀφείλεται.

Παρὰ τοὺς Φιλίππους καὶ ἀκριβέστερον παρὰ τὴν πηγὴν τοῦ χωρίου

¹ Ἀλέξανδρος, κ. 9.

² Προκόπιου, Περὶ κτισμ., VI 1, § 12.

³ Ἰδ. ἄρθρ. Macedonia τοῦ Geyer ἐν Pauly - Wissowa, RE., XIV 1, 678.

⁴ Σπ. Λάμπρου, Λόγοι καὶ Ἄρθρα, Ἀθήναι 1902, σ. 353.

⁵ Περὶ κτισμ. III, 6, § 23 - 24.

⁶ Ἰδ. ἄρθρον Δέκα Ἅγιοι Ξανθοῦ δίδου, ἐν Ἑγκυκλ. Λεξικῶ Ἑλευθεροουδάκη.

⁷ Βασιλειῶν IV, ἐν Migne, P.G. 109, σ. 1100.

Χλεμπίνα ἐπὶ αὐτοκράτορος Νικ. Βοτανειάτου (1078 - 1081) ἐξωρούθησαν οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ ἀποστάτου στρατηγοῦ Βασιλακίου. Κατὰ δὲ τὴν μαρτυρίαν τῆς Ἄννης Κομνηνῆς ἐκ τοῦ γεγονότος ἐκείνου « καὶ μέχρι τῆς δεῦρο ἡ Βασιλακίον πηγὴ κέκληται »¹. Ἐκεῖ κατὰ μαρτυρίαν Ἐνετοῦ πρεσβευτοῦ περιγράφοντας ταξείδιόν του πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν (1591) ἐσώζετο χωρίον *Βασιλάκη* ὀνομαζόμενον².

Εἰς χάριτην τῆς Κορήτης τοῦ ἔτους 1593 ἀπαντᾷ ὄνομα ποταμοῦ ἀνατολικῶς τοῦ Χάνδακος (Ἡρακλείου) *Καρτερός*³. Τὸ ὄνομα σώζεται μέχρι σήμερον ἀκόμη. Ἀνάγεται δὲ εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν Βυζαντινῶν ἐναντίον τῶν καταλαβόντων τὴν νῆσον Ἀράβων καὶ ἀκριβέστερον εἰς τὴν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν τῶν Κιβυρραιωτῶν Κρατερὸν ἐκστρατείαν ἐπὶ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Β'.

Λαχανᾶς καὶ *Μπαταῆδες* εἶναι τοπωνύμια παρὰ τὴν Ἀγχίαλον, τὰ ὅποια ἢ αὐτόθι παρὰδοσις συνδέει πρὸς τὸν θάνατον ὁμωνύμων Βυζαντινῶν στρατηγῶν πεσόντων ἐκεῖ εἰς ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Βουλγάρων.

Τοῦ « *Γαβρᾶ ραχίν* » τοπωνύμιον ἐν Πόντῳ σχετίζεται πρὸς πολεμικὸν συμβᾶν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ὁμωνύμου στρατηγοῦ⁴.

Φισκάρδον εἶναι τὸ ὄνομα λιμένος καὶ ἀκρωτηρίου κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς Κεφαλληνίας. Τοῦτο ἀποδίδεται εἰς τὸν αὐτόθι ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ τρομεροῦ ἐκείνου Νορμανδοῦ ἡγεμόνος τῆς Κάτω Ἰταλίας Ροβέρτου Γυισκάρδου (1085).

Ὅμοιων περιπτώσεων δὲν στερεῖται καὶ ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ἱστορία. Θὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν μνειάν μᾶς μόνον. Παρὰ τὸ χωρίον Γόλιανη τῆς Εὐρυτανίας ἀπαντᾷ σήμερον ἀκόμη τοπωνύμιον *Λιβίνι*. Τοῦτο ἀνάγεται εἰς τὴν ἐκεῖ κατὰ τὸν 17^{ον} αἰ. νίκην τοῦ ἀρματωλοῦ Λιβίνη ἐναντίον τῶν Τούρκων⁵.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Τ. ΚΟΛΙΑΣ

¹ Ἐκδ. Reifferscheid I 9, σ. 34, 15.

² Κ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδ. Ἱστορίας, 1947, σ. 138.

³ Κ. Σάθα, Μνημεῖα Ἑλλην. Ἱστορίας, τ. Β', τὸν προτασσόμενον χάριτην.

⁴ Ἀρχ. Πόντου 11/1941, σ. 29.

⁵ Παπαρηγοπούλου, Ἱστορία Ἑλλην. Ἔθνους, ἐκδ. 1926, τ. Ε', μ. Β', σ. 186.